

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

**Μουσειακή εκπαίδευση, συμπερίληψη και κοινωνική δικαιοσύνη: Τα εκπαιδευτικά
προγράμματα του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης στην Αθήνα**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΗΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΣΙΣΤΑΝΗ

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ευγενία Αλεξιάκη

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ
στις «Επιστήμες της Αγωγής: Ζητήματα Ιστορίας, Ιστορικής Εκπαίδευσης και
Εκπαιδευτικής Πολιτικής»,
με ειδίκευση στην «Ιστορική Εκπαίδευση και Διδακτική».

ΦΛΩΡΙΝΑ, 2024

Πίνακας περιεχομένων

Ευχαριστίες.....	7
Περίληψη.....	8
Λέξεις-Κλειδιά	8
Abstract	9
Key-Words	9
Εισαγωγή.....	10
Κεφάλαιο 1ο: Προς ένα σύγχρονο, συμπεριληπτικό μουσείο	15
1.1 Μουσείο: Σύντομη ιστορική αναδρομή.....	15
1.2 Σύγχρονοι ορισμοί και ρόλοι του Μουσείου	22
1.2.1 ICOM-O νέος ορισμός του Μουσείου (2022).....	25
1.3 Η Συμπερίληψη στη Νέα Μουσειολογία	30
1.4 Κοινωνική Δικαιοσύνη και προσβασιμότητα στο σύγχρονο μουσείο	36
Κεφάλαιο 2ο: Μουσειακή εκπαίδευση – Σύγχρονες Προσεγγίσεις	46
2.1 Ορισμός, στόχοι, αρχές και μέθοδοι της σύγχρονης μουσειακής εκπαίδευσης	46
2.2 Συμπεριληπτικές πρακτικές στη σύγχρονη μουσειακή εκπαίδευση	52
Κεφάλαιο 3ο: Μελέτη Περίπτωσης: Το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης στην Αθήνα	60
3.1 Ιστορία του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης	60
3.2 Εκπαίδευση στο ΕΜΣΤ.....	63
3.3 Τα Εκπαιδευτικά Προγράμματα του ΕΜΣΤ	66
3.3.1 Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση	67
3.3.2 Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.....	71
3.3.3 Ειδικές Ομάδες	72
3.3.4. «ΕΜΣΤ Χωρίς Σύνορα»	74
3.4 Άλλες δράσεις του ΕΜΣΤ	80
Κεφάλαιο 4ο: Συμπεριληπτικά Εκπαιδευτικά Προγράμματα στο ΕΜΣΤ – Μελέτες περίπτωσης	87
4.1 «Face Forward... into my home»: Μια συμπεριληπτική δράση	88
4.2 «+δημιουργούμε τις Κυριακές» Συμπεριληπτικά εργαστήρια για Οικογένειες.....	93
Κεφάλαιο 5ο: Συμπεράσματα – Συζήτηση.....	108
Βιβλιογραφία.....	113
Ξενόγλωσση	113
Ελληνόγλωσση	117
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	122
Παράρτημα ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΗΣ.....	123
Οδηγός Συζήτησης-Ερωτήσεις	123

Στους προνομιακούς για την ιστορική εκπαίδευση χώρους δημόσιας ιστορίας με δυναμική ανανέωσης βρίσκεται το μουσείο και ο σχετικά νέος εκπαιδευτικός ρόλος που αναλαμβάνει τα τελευταία χρόνια με σημαντική επιτυχία. Το μουσείο είναι, όπως και η σχολική τάξη, ένας τόπος που με πολλούς τρόπους συναντιούνται οι ιστορίες του με τις αναπαραστάσεις των παιδιών. Αφηγείται και αυτό ιστορίες [...]

(Ρεπούση, 2007)

Ευχαριστίες

Το μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Επιστήμες της Αγωγής: Ζητήματα Ιστορίας, Ιστορικής Εκπαίδευσης και Εκπαιδευτικής Πολιτικής» του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας δίνει κάθε χρόνο την ευκαιρία σε πολλά άτομα να διευρύνουν τις γνώσεις τους, τους ορίζοντές τους και να αποκτήσουν εξειδίκευση στον τομέα της διδακτικής της Ιστορίας.

Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου σε όλους/ες τους/τις διδάσκοντες/ουσες για τα εφόδια, τις δεξιότητες και τις γνώσεις που αποκομίσαμε και που μας προσέφεραν μέσα από την εκπαιδευτική αυτή διαδικασία. Κυρίως, όμως, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτρια μου κ. Ευγενία Αλεξιάκη για την εξαιρετική της καθοδήγηση, τη στήριξη και την υπομονή της σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα περάτωσης της διπλωματικής μου εργασίας. Η ιδέα για την παρούσα μελέτη προτάθηκε έπειτα από συζήτηση μαζί της και έκφραση του ενδιαφέροντός μου να ασχοληθώ με τον επιστημονικό τομέα της μουσειοπαιδαγωγικής και συγκεκριμένα με εκπαιδευτικά προγράμματα μουσείων σύγχρονης τέχνης. Επιπλέον, οφείλω θερμές ευχαριστίες στους καθηγητές κ. Έλλη Λεμονίδου και κ. Γιώργο Κόκκινο, βαθμολογητές της τριμελούς επιτροπής, για τη βοήθεια, τις τελικές διορθώσεις και επισημάνσεις τους.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιμελήτρια εκπαίδευσης του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης (ΕΜΣΤ) κ. Μαρίνα Τσέκου αλλά και την υπεύθυνη του μουσειοπαιδαγωγικού προγράμματος με τίτλο «+Δημιουργούμε τις Κυριακές» κα. Ειρήνη Ράπτη για τη βοήθεια, τη φιλοξενία και τη στήριξή τους, προκειμένου να διενεργηθεί η έρευνα στο ΕΜΣΤ, όπως και το προσωπικό του Μουσείου για την ευγένεια και την προσήνειά τους.

Τέλος, ευχαριστώ την οικογένειά μου, τους φίλους μου και όλους εκείνους που βρέθηκαν δίπλα μου, με αγάπη και υπομονή, προκειμένου να μου δώσουν δύναμη και αισιοδοξία να εκπονήσω τη διπλωματική μου εργασία.

Περίληψη

Σύγχρονες θεωρίες για τον κοινωνικό και εκπαιδευτικό ρόλο του μουσείου, εξελίξεις στο πεδίο της μουσειοπαιδαγωγικής, καθώς και οι μεταβαλλόμενες συνθήκες στις μετανεωτερικές κοινωνίες, έχουν οδηγήσει τις τελευταίες δεκαετίες διάφορα μουσεία και πολιτιστικούς φορείς στην οργάνωση εκπαιδευτικών προγραμμάτων που απευθύνονται σε περιθωριοποιημένες ομάδες κοινού, στοχεύοντας στην εξασφάλιση ευκαιριών πρόσβασης μη προνομιούχων κοινωνικών ομάδων στο πολιτιστικό κεφάλαιο καθώς και στην απονομή κοινωνικής δικαιοσύνης. Ιδιαίτερη πρόκληση για την κοινωνία του 21ου αιώνα αποτελεί η διαρκής αύξηση των κοινωνικών και εκπαιδευτικών ανισοτήτων. Τα σύγχρονα μουσεία καλούνται να δημιουργήσουν καινοτόμες προσεγγίσεις και να συμβάλλουν στην ανάδειξη της πολυπολιτισμικής πραγματικότητας που σταδιακά διαμορφώνεται παγκοσμίως. Το μουσείο μπορεί να αποτελέσει αφορμή για τη διαδικασία της κοινωνικής ένταξης περιθωριοποιημένων και ευάλωτων ομάδων προκρίνοντας παράλληλα τον διαπολιτισμικό διάλογο και παρέχοντας ποικίλες εκπαιδευτικές δράσεις. Στόχος της παρούσας έρευνας μέσω επιτόπιας συμμετοχικής παρατήρησης, αλλά και μιας εκτεταμένης επισκόπησης της ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας, είναι να ελέγξει κατά πόσο τα εκπαιδευτικά προγράμματα ενός σύγχρονου μουσείου, και συγκεκριμένα του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης στην Αθήνα, μπορούν να συμβάλουν στην ισότιμη πρόσβαση, στη συμπερίληψη, στην ενδυνάμωση, στην άρση των ανισοτήτων και στην ανάδειξη της διαφορετικότητας.

Λέξεις-Κλειδιά

Μουσειακή Εκπαίδευση, Συμπερίληψη, Κοινωνική Δικαιοσύνη, Εκπαιδευτικά Προγράμματα, Πρόσβαση, Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης (Αθήνα).

Abstract

Contemporary theories on the social and educational role of the museum, the development in the field of museum education, as well as the constantly changing conditions of postmodern societies have led, in the recent decades, various museums and cultural institutions to organize educational programs for marginalized audiences, with the aim of providing underprivileged social groups with opportunities to access cultural capital and achieve social justice. A particular challenge for the 21st century is the constant increase of social and educational inequalities; therefore, contemporary museums are called upon to create innovative approaches and highlight the multicultural reality that characterizes worldwide. The museum can be a catalyst for the process of social inclusion of marginalized and vulnerable groups, while promoting intercultural dialogue and providing a variety of educational activities. The goal of the present dissertation, through participant observation and an extensive review of Greek and international literature, is to examine whether the educational programs of an art museum, and specifically the National Museum of Contemporary Art in Athens, can contribute to equal access, inclusion, empowerment, the elimination of inequalities, the strengthening of multiculturalism and the promotion of diversity.

Key-Words

Museum Education, Inclusion, Educational Programs, Social Justice, Access, National Museum of Contemporary Art (Athens, Greece).

Εισαγωγή

Η παρούσα διπλωματική εργασία εστιάζει το ενδιαφέρον της στα εκπαιδευτικά προγράμματα που σχεδιάζει και υλοποιεί το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης (ΕΜΣΤ) στην Αθήνα, τα οποία έχουν ως στόχο την ανάπτυξη της συμμετοχικότητας και την προσβασιμότητα όλων των ατόμων που έχουν την επιθυμία να λαμβάνουν μέρος στις πολιτιστικές πρακτικές. Εξετάζεται το περιεχόμενο των προγραμμάτων σε συνάρτηση με την απόδοση κοινωνικής δικαιοσύνης και συμπερίληψης στις ομάδες κοινού του μουσείου. Η συμπερίληψη, η κοινωνική δικαιοσύνη και η ισότιμη πρόσβαση αποτελούν έννοιες γύρω από τις οποίες στράφηκε η έρευνα και η παρούσα εργασία.

Κοινωνικά ζητήματα όπως η μετανάστευση, οι κοινωνικές ανισότητες και οι διακρίσεις ολοένα και περισσότερο εισάγονται στον πυρήνα της μουσειακής πρακτικής, θέτοντας επιτακτική την ανάγκη σχεδιασμού και υλοποίησης συμπεριληπτικών αφηγήσεων και προγραμμάτων για την ενίσχυση της συζήτησης σχετικά με τις περιθωριοποιημένες ομάδες κοινού των μουσείων και την πρόσβασή τους στον πολιτισμό. Τα μουσεία, διεθνώς, επαναπροσδιορίζουν τον ρόλο τους, μέσω των εκπαιδευτικών προγραμμάτων που σχεδιάζουν, ενώ, παράλληλα, μέσω του διεπιστημονικού τους χαρακτήρα αναπτύσσουν πρακτικές κοινωνικής δικαιοσύνης με στόχο τη συνεκτικότητα των κοινωνιών και την ισότιμη πρόσβαση όλων στο κοινωνικό και πολιτισμικό γίγνεσθαι.

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας εξετάζουμε τις μετατοπίσεις και τις αλλαγές στην έννοια του μουσείου, όπως αυτές αποτυπώνονται στους διάφορους ορισμούς του μουσείου, από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων (ICOM) έως σήμερα. Διερευνούμε, ακόμη, τις έννοιες της συμμετοχής, της συμπερίληψης, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ισότιμης πρόσβασης όπως αυτές αναπτύχθηκαν στη Νέα Μουσειολογία, ενώ μελετάμε και παραδείγματα ανάπτυξης συμπεριληπτικών προγραμμάτων από μουσεία τέχνης. Συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά στην περίπτωση του Μουσείου του Μπρούκλιν (Νέα Υόρκη) και στην προσπάθειά του να καλλιεργήσει την έννοια της κοινοτικής εμπλοκής (community engagement) στους κατοίκους της περιοχής.

Στο δεύτερο κεφάλαιο διερευνώνται το ιστορικό πλαίσιο της θεσμοθέτησης του τομέα της μουσειακής εκπαίδευσης καθώς και οι στόχοι και η μεθοδολογία που χαρακτηρίζουν τον διεπιστημονικό κλάδο προκειμένου να δημιουργηθεί ένα κατάλληλο εκπαιδευτικό περιβάλλον που δεν θα γνωρίζει στεγανά και στερεότυπα και το οποίο θα αποτελεί τον συνδεδετικό κρίκο ανάμεσα στην μάθηση και τους πολιτιστικούς παράγοντες. Επιπρόσθετα, γίνεται αναφορά και στην έννοια της συμπεριληπτικής μουσειακής εκπαίδευσης, τις αρχές και τους στόχους της.

Με αφετηρία τα παραπάνω, στο τρίτο κεφάλαιο αναλύεται η μελέτη περίπτωσης: Το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης στην Αθήνα. Αρχικά, εξετάζεται η ιστορία του μουσείου από τις απαρχές του μέχρι και σήμερα και ακολουθεί μια σύντομη περιγραφή των εκπαιδευτικών προγραμμάτων που έχουν σχεδιαστεί από το Τμήμα Εκπαίδευσης του Μουσείου. Κάθε ενότητα προγραμμάτων – Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, Ειδικές Ομάδες Κοινού και «ΕΜΣΤ χωρίς σύνορα» που αφορά στους πρόσφυγες και μετανάστες – αναλύεται συνοπτικά. Αυτό συμβαίνει, διότι στόχος της εργασίας είναι να παρουσιάσει, όχι ποσοτικά αλλά ποιοτικά, τον βαθμό που τα εκπαιδευτικά προγράμματα του ΕΜΣΤ ανταποκρίνονται στις ανάγκες περιθωριοποιημένων ομάδων κοινού του συγκεκριμένου μουσείου. Έτσι, η ενότητα απαρτίζεται από σύντομες περιγραφές για τα εκπαιδευτικά προγράμματα, ενώ η τελευταία υποενότητα του συγκεκριμένου κεφαλαίου αφορά στις δράσεις του μουσείου που αποσκοπούν στη συμπερίληψη.

Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο έχουν επιλεγθεί δύο προγράμματα, το “Face Forward...into my home” που απευθύνεται σε πρόσφυγες και το «Δημιουργούμε τις Κυριακές: Συμπεριληπτικά εργαστήρια για Οικογένειες», το οποίο απευθύνεται σε άτομα τυπικής ανάπτυξης καθώς και άτομα που βρίσκονται στο φάσμα του αυτισμού, προκειμένου να διερευνηθεί η δυνατότητα του σύγχρονου μουσείου, και συγκεκριμένα του ΕΜΣΤ, να θέσει τις έννοιες της συμπερίληψης και της κοινωνικής δικαιοσύνης ως εννοιολογικό πλαίσιο γύρω από το οποίο οργανώνεται η μουσειακή εμπειρία και να αναδείξει τη φωνή περιθωριοποιημένων ομάδων.

Μέρος της παρούσας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας αποτελεί και η βιβλιογραφική ανασκόπηση. Σύμφωνα με τον Creswell (2016), ως ανασκόπηση της βιβλιογραφίας θεωρείται μια σύντομη κριτική περίληψη άρθρων, περιοδικών ή άλλων κειμένων, η οποία αναφέρεται στην προηγούμενη και την παρούσα κατάσταση των

πληροφοριών. Επιπρόσθετα, η βιβλιογραφία οργανώνεται σε θέματα με τέτοιο τρόπο που τεκμηριώνεται η ανάγκη για την προτεινόμενη μελέτη. Σε ό,τι αφορά στη δευτερογενή έρευνα που πραγματοποιήθηκε για τη μελέτη του θεωρητικού πλαισίου της εργασίας, αξιοποιήθηκαν, επίσης, πηγές του διαδικτύου και ειδικότερα ιστότοποι μουσείων.

Η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε περιλάμβανε εκτός από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση, τη συλλογή πρωτογενών πηγών. Η πρωτογενής έρευνα βασίζεται στο μη επεξεργασμένο υλικό όπως η συνέντευξη, η μελέτη πεδίου και η επιτόπια συμμετοχική παρατήρηση. Συγκεκριμένα, στην παρούσα εργασία γίνεται προσπάθεια σύνδεσης μιας γενικότερης μεθοδολογίας ανάλυσης του θεωρητικού πλαισίου με ένα συγκεκριμένο πεδίο πρακτικής εφαρμογής, τη μελέτη περίπτωσης. Η μελέτη περίπτωσης αποτελεί «μια στρατηγική διεξαγωγής έρευνας που περιλαμβάνει μια εμπειρική διερεύνηση ενός συγκεκριμένου σύγχρονου φαινομένου μέσα στο πραγματικό πλαίσιο της ζωής του χρησιμοποιώντας πολλαπλές πηγές απόδειξης» (Robson, 2010). Έτσι, επιλέχθηκε το ΕΜΣΤ, και μάλιστα συγκεκριμένες εκπαιδευτικές και δημόσιες δράσεις του, καθώς εστιάζουν σε πρακτικές που εξετάζουν με κριτικό βλέμμα την κοινωνία και πραγματεύονται κεντρικά ζητήματα της εποχής μας, όπως η δημοκρατία, οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες, η κλιματική κρίση, τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι συνέπειες της παγκοσμιοποίησης, με στόχο την ανάδειξη της σημασίας του δημόσιου διαλόγου και των «κοινών».¹

Καθώς τα ζητήματα αυτά εισάγονται με εντατικούς ρυθμούς στις μουσειακές πρακτικές (Νέα Μουσειολογία), η εργασία εξετάζει τη δομή, τους στόχους και το περιεχόμενο των εκπαιδευτικών προγραμμάτων του ΕΜΣΤ, και ειδικότερα το κατά πόσο ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις των ζητημάτων αυτών. Σχετικά με την ανοιχτή συνέντευξη, πραγματοποιήθηκε δια ζώσης συνάντηση στις 18 Νοεμβρίου 2022 με την κ. Μαρίνα Τσέκου, Επιμελήτρια Εκπαίδευσης στο Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης. Η συνέντευξη διήρκεσε περίπου 20' λεπτά και οι ερωτήσεις που τέθηκαν ήταν ανοιχτού τύπου,² γεγονός που παρείχε τη δυνατότητα για διευκρινίσεις και ενθάρρυνε τη συνεργασία με την ερωτώμενη. Η μέθοδος της συνέντευξης

---

¹ ΕΜΣΤ-Αποστολή: <https://www.emst.gr/to-emst/mission> (Ανάκτηση: 16/08/23).

²Οι ερωτήσεις ανοιχτού τύπου που υποβλήθηκαν στην συνέντευξη με την κ. Τσέκου Μαρίνα αναφέρονται στο Παράρτημα 1.

επελέγη, γιατί θεωρήθηκε ως το κατάλληλο μεθοδολογικό εργαλείο για να διεξαχθεί μια αποδοτικότερη έρευνα των εκπαιδευτικών δράσεων του ΕΜΣΤ, αλλά και για επιβεβαίωση των όσων καταγράφηκαν κατά τη διαδικασία της επιτόπιας συμμετοχικής παρατήρησης – για την τριγωνοποίηση του ερευνηθέντος δείγματος και του ερευνητικού υλικού – γεγονός το οποίο προσέφερε στην ερευνήτρια μια σφαιρική εικόνα των προγραμμάτων αυτών.

Έπειτα από επικοινωνία με τους αρμόδιους του Εκπαιδευτικού Τμήματος του ΕΜΣΤ και κατόπιν έγκρισης και λήψης της σχετικής άδειας, εφαρμόστηκε επιτόπια συμμετοχική παρατήρηση στο συμπεριληπτικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο: «+Δημιουργούμε τις Κυριακές: Συμπεριληπτικά εργαστήρια για οικογένειες». Σύμφωνα με τον Robson (2010), ένα βασικό χαρακτηριστικό της συμμετοχικής παρατήρησης είναι ότι ο παρατηρητής προσπαθεί κατά κάποιο τρόπο να γίνει μέλος της υπό παρατήρηση ομάδας. Έτσι, η ερευνήτρια, έχοντας αντίστοιχα εκπαιδευτεί και συμμετάσχει στο υπό μελέτη πρόγραμμα, αλλά και κατέχοντας την πρότερη γνώση λόγω της κατάρτισής της σε προπτυχιακό επίπεδο, προσπάθησε να γίνει «ένα» με την ομάδα εκπαιδευτών του Μουσείου. Ακολούθως, το ΕΜΣΤ και ο οργανισμός “TheHappyAct” ενέκριναν -έπειτα από σχετικό αίτημα -τη συμμετοχή της ερευνήτριας στο εκπαιδευτικό εργαστήριο του προγράμματος «+Δημιουργούμε τις Κυριακές», που υλοποιήθηκε την τελευταία Κυριακή του Μαΐου του έτους 2023 (28/05/23).

Η εργασία ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα της έρευνας. Έπειτα από την καταγραφή των εκπαιδευτικών προγραμμάτων του ΕΜΣΤ και την ανάλυση των δύο προαναφερθέντων προγραμμάτων. Τα συμπεράσματα αποτυπώνουν τις απαντήσεις της έρευνας σχετικά με τη συσχέτιση των συγκεκριμένων εκπαιδευτικών προγραμμάτων με την απόδοση κοινωνικής δικαιοσύνης και τις ευκαιρίες συμπερίληψης και ισότιμης πρόσβασης που παρέχει το μουσείο στο κοινό του.

Σε μια εποχή που τα μουσεία καλούνται να επιτελέσουν διάφορους ρόλους, τα αποτελέσματα της έρευνας αναδεικνύουν πως το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, μέσω των εκπαιδευτικών προγραμμάτων που σχεδιάζει και υλοποιεί, προσεγγίζει τη σύγχρονη πραγματικότητα εστιάζοντας σε πρακτικές που εξετάζουν με κριτικό βλέμμα την κοινωνία και τα φλέγοντα ζητήματα της εποχής μας, και επιδιώκει να προσελκύσει στο μουσείο όχι μόνο το παραδοσιακά «φιλότεχνο» κοινό, αλλά να

προσφέρει ευκαιρίες ισότιμης πρόσβασης και συμπεριληπτικές δράσεις σε ένα ευρύτερο κοινό.

Κεφάλαιο 1ο: Προς ένα σύγχρονο, συμπεριληπτικό μουσείο

1.1 Μουσείο: Σύντομη ιστορική αναδρομή

Ο όρος μουσείο, σύμφωνα με το ICOM³ μπορεί να σημαίνει τον θεσμό ή τον οργανισμό ή τον χώρο που αφιερώνεται στη συλλογή, τη μελέτη και την έκθεση των υλικών και των άυλων τεκμηρίων του ανθρώπου και του περιβάλλοντός του (Desvallées & Mairesse, 2014). Σύμφωνα με έναν εγκυκλοπαιδικό ορισμό του Μπαμπινιώτη (2019), μουσείο είναι ένα «αυτόνομο κτίριο ή χώρος όπου φυλάσσονται, μελετώνται επιστημονικά και εκτίθενται σε κοινή θέα, έργα τέχνης, αντικείμενα αναγνωρισμένης αξίας, αντικείμενα από το παρελθόν ή με μορφωτικό ενδιαφέρον». Αυτά, λοιπόν, τα αντικείμενα αποτελούν το βασικό, δομικό και λειτουργικό στοιχείο κάθε μουσείου. Θεωρούνται το επίκεντρο, όχι μόνο των συλλόγων του κάθε μουσείου ξεχωριστά, αλλά και της κάθε έκθεσης που υλοποιείται από αυτό. Πρόκειται για τεκμήρια του παρελθόντος και του παρόντος που εμπεριέχουν νοήματα και φέρουν μεγάλη παιδευτική δύναμη, η οποία αξίζει να ερευνηθεί και να μελετηθεί.

Οι μουσειακές συλλογές, λοιπόν, αποτελούν τη βασική και παλαιότερη λειτουργία των μουσείων. Το συλλέγειν, μια τάση που χαρακτηρίζει πολλούς ανθρώπους, καλύπτει ανάγκες όπως είναι η φυσική ασφάλεια, η κοινωνική προβολή, η επιδίωξη της γνώσης ή ακόμη και ένα είδος «αθανασίας» που επιτυγχάνεται με την υστεροφημία. Αυτό πιστοποιείται φυσικά και από τον μεγάλο αριθμό ονομαστικών συλλογών στα μουσεία. Για τον όρο «συλλογή», λόγω του ότι αποτελεί μια κοινότητα έννοια, έχουν γίνει προσπάθειες στο παρελθόν να διαφοροποιηθεί η μουσειακή συλλογή από άλλου είδους συλλογές. Σε γενικές γραμμές, μια συλλογή αποτελείται από υλικά ή άυλα τεκμήρια και τοποθετείται στο επίκεντρο των δραστηριοτήτων κάθε μουσείου ή οργανισμού. Σύμφωνα με το άρθρο 2 του Κώδικα Δεοντολογίας του ICOM, τα μουσεία έχουν το καθήκον να αποκτούν, να συντηρούν και να προβάλλουν τις συλλογές τους ως συνεισφορά στη διαφύλαξη της φυσικής, πολιτιστικής και επιστημονικής κληρονομιάς (Desvallées & Mairesse, 2014).

---

³Το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων (ICOM- International Council of Museums) ιδρύθηκε το 1946 ως μη κυβερνητικός οργανισμός, από επαγγελματίες μουσείων, αρχαιολόγους, ιστορικούς της τέχνης, μουσειολόγους, συντηρητές κ.ά. που αγωνιούσαν για την τύχη της παγκόσμιας πολιτισμικής κληρονομιάς μετά τις καταστροφές που είχε επιφέρει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Σήμερα, το ICOM έχει εθνικές επιτροπές σε περισσότερες από 136 χώρες και η έδρα του βρίσκεται στο Παρίσι, σε κτίριο που έχει παραχωρηθεί από την UNESCO.

Ήδη στη συγκρότηση των πρώτων μουσείων της νεωτερικής εποχής, τα αντικείμενα και οι συλλογές είχαν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο. Από τη στιγμή που το μουσείο ιδρύεται, αναπτύσσεται, αποκτά υπόσταση και φτάνει στο σήμερα, η λειτουργία του αλλά και ο ρόλος του, επαναπροσδιορίζονται και μεταβάλλονται συνεχώς. Από τη δεκαετία του 1960, το μουσείο θα βρεθεί στο επίκεντρο θεωρητικών προβληματισμών σχετικά με την ταυτότητα και τον κοινωνικό του ρόλο.

Ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, οι ανάγκες των δυτικών κοινωνιών καθώς και η ανάπτυξη νέων «λόγων» για τον πολιτισμό και τους φορείς του οδήγησαν σε αλλαγές στη δομή, στη διαχείριση των συλλογών και στις δράσεις των μουσείων, αναδεικνύοντας τη σημασία να συμβαδίσουν τα ιδρύματα τα δεδομένα των σύγχρονων πολυπολιτισμικών μεταμοντέρνων κοινωνιών. Πλέον το μουσείο παύει να αποτελεί τον χώρο όπου αναπλάθεται ή/και εργαλειοποιείται η συλλογική μνήμη και δομείται ως εκλογίκευση της ίδιας της περιρρέουσας ρευστότητας (Κόκκινος, 2002). Τα μουσεία δεν αποτελούν στατικά ιδρύματα, αλλά διαφοροποιούνται και μεταβάλλονται σύμφωνα με τις μετατοπίσεις που λαμβάνουν χώρα σε επιστημολογικό, κοινωνικό, ιστορικό, οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό και πολιτισμικό περιβάλλον (Νάκου, 2001).

Το μουσείο ως θεσμός έχει τις ρίζες του στην Αρχαιότητα και αφού η σύνδεσή του με τον υλικό πολιτισμό θεωρείται αδιαμφισβήτητη, η ιστορία αυτή θα μπορούσε να ανατρέξει ακόμα πιο βαθιά στα χρόνια, πέρα από την απαρχή που έχει υιοθετήσει ο φετιχισμός της γραπτής μαρτυρίας και του τεκμηρίου (Noirel, 2005).

Όπως αναφέρει και η Οικονόμου (2003), ο όρος μουσείο αναφερόταν στο τέμενος των Μουσών της Αρχαίας Ελλάδας, και μερικές από τις κυριότερες λειτουργίες των σύγχρονων μουσείων, μπορεί κανείς να τις παρατηρήσει, ίσως με διαφορετική μορφή, και στα μεγάλα ιερά της πρώιμης αρχαιότητας. Κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, το μουσείο μετατρέπεται σε χώρο φιλοσοφικών συζητήσεων και όχι χώρο συλλογής και έκθεσης υλικών αντικειμένων (Οικονόμου, 2003) ενώ μέχρι και τον Μεσαίωνα συνεχίζεται η συγκέντρωση αντικειμένων, όπως εικόνες, θρησκευτικά αντικείμενα, καθώς και η έκθεσή τους σε δημόσιους χώρους. Οι «μουσειακοί» χώροι χρησιμοποιούνται για να φιλοξενήσουν, μεταξύ άλλων, και λάφυρα πολέμων με τα οποία οι στρατιωτικές κοινωνίες, σύμφωνα με την τυπολογία του Αύγουστου Κοντ και των πρώτων κοινωνιολόγων, επιβεβαιώνουν την ισχύ και τη δύναμή τους (Βόγλη,

2015). Με την Αναγέννηση, το μουσείο πλησιάζει στις απαρχές του «σύγχρονου», όπως το αντιλαμβανόμαστε σήμερα, αφού ο όρος αξιοποιείται στη Φλωρεντία της Ιταλίας για να χαρακτηρίσει την πλούσια συλλογή του Λαυρέντιου των Μεδίκων. Κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα αναπτύσσονται οι προθήκες αξιοπερίεργων αντικειμένων, γνωστές ως “cabinets of curiosities”⁴ που συνδυάζονται με τη συλλογή υλικών αντικειμένων κατά τα εξερευνητικά ταξίδια των Ευρωπαίων.

Γύρω στα τέλη του 17^{ου} αιώνα και στις αρχές 18^{ου} ξεκινά η ίδρυση στην Ευρώπη των πρώτων μουσείων ανοιχτών στο κοινό. Το πέρασμα από τις ιδιωτικές συλλογές στα δημόσια μουσεία, συνδέεται άμεσα με τα πανεπιστημιακά ιδρύματα της εποχής, όπως το Μουσείο της Βασιλείας το 1671 και το μουσείο Ασμόλιαν (Ashmolean) του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, το οποίο ιδρύθηκε το 1683. Το κίνημα του Διαφωτισμού, αλλά και οι ιδεολογικές και κοινωνικές αλλαγές αυτών των χρόνων, όχι μόνο άλλαξαν τον τρόπο σκέψης και δράσης της κοινωνίας, αλλά επηρέασαν και τη μελέτη και την ταξινόμηση των συλλογών. Για τους διαφωτιστές, οι αυθεντίες του παρελθόντος αντικαθίστανται με νέα δεδομένα που εμπίπτουν στην εμπειρία, την παρατήρηση, τα πειράματα και τον ορθό λόγο. Εξάλλου, στόχο αποτελεί πλέον η «διαφώτιση» του λαού έναντι προκαταλήψεων, δεισιδαιμονιών και θρησκοληψίας. Διαφωτισμός, Γαλλική Επανάσταση, αλλά και η Βιομηχανική Επανάσταση ανασυντάσσουν το κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό πεδίο. Οι πολίτες αντιλαμβάνονται πως η κοινωνική ανέλιξη είναι συνυφασμένη με την παιδεία. Το μουσείο αποκτά νέο ρόλο προς την κατεύθυνση της «διαφώτισης» και συμβάλλει στην απόκτηση της νέας γνώσης (Κακούρου-Χρόνη, 2006). Παράλληλα, οι συλλογές παίρνουν νέα υπόσταση και χρησιμοποιούνται ως βασικό υλικό για μελέτη και πειράματα, θέτοντας ουσιαστικά τα θεμέλια για την αλματώδη, στη συνέχεια, ανάπτυξη της επιστήμης (Οικονόμου, 2003).

Οι ιδέες αυτές συντελούν στην εξέλιξη του μουσείου και το πέρασμα από τον ιδιωτικό στο δημόσιο χαρακτήρα του. Ίσως και αυτός ο χαρακτήρας των μουσείων, ο δημόσιος, να εξηγεί και τον λόγο που τα μουσεία εκείνο το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα ενστερνίζονται πρακτικές φύλαξης του εκθεσιακού τους πλούτου. Ο εκδημοκρατισμός του μουσείου και η αξιοποίηση των ιδιωτικών συλλογών, οι οποίες εκτίθενται στα μουσεία, στοχεύουν στην πολύπλευρη καλλιέργεια του ανθρώπου. Η

---

⁴Στα γαλλικά, “cabinet des curiosites” ενώ στα γερμανικά, “Wunderkammer” και “Kunstkammer”.

επιρροή της Βιομηχανικής Επανάστασης σε παγκόσμιο επίπεδο και ιδιαίτερα στην Αγγλία, αλλά και η Γαλλική Επανάσταση στην ομώνυμη χώρα, ήταν εμφανής και στον χώρο των μουσείων, αφού η αλλοίωση του παραδοσιακού τρόπου ζωής οδήγησε τους σκεπτόμενους ανθρώπους της εποχής εκείνης να αναζητήσουν τρόπους διαφύλαξης της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας των διαφορετικών περιοχών κάθε χώρας. Κάπου εκεί τοποθετείται και η απαρχή των λαογραφικών και εθνογραφικών μουσείων.

Κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα οι ιδιωτικές συλλογές μεταβάλλονται σε δημόσιες και ιδρύονται με τον τρόπο αυτό τα μεγάλα μουσεία —σταθμοί για την επιρροή που άσκησαν— της Ευρώπης, όπως το Βρετανικό Μουσείο (1753) και το Μουσείο του Λούβρου (1793). Το μουσείο κατά τον 18^ο αιώνα και τον 19^ο αι. συνδέεται άρρηκτα με την ιδέα της εθνικής ταυτότητας και χρησιμοποιείται για να καλλιεργήσει ταυτότητα και να μεταφέρει πολιτικά και ιδεολογικά μηνύματα. Ήδη στα τέλη του 18^{ου} αι. διαπιστώνονται οι πρώτες πρωτοβουλίες για τη διδακτική αξιοποίηση των μουσειακών συλλογών, κυρίως από εκπαιδευτική πλευρά (Νικονάνου, 2010).

Θα είναι, όμως, ο 19^{ος} αιώνας που φέρει στα μουσεία τόσο την προσπάθεια οργάνωσης των συλλογών με συστηματικό τρόπο, όσο και την έντονη επιρροή των πολιτικο-ιδεολογικών εξελίξεων, που σχετίζονται με την κατασκευή των εθνικών ταυτοτήτων σε διαφορετικές περιοχές της Ευρώπης. Αξιοσημείωτη είναι και η ίδρυση μουσείων στην Ινδία, την Κίνα, την Ιαπωνία και τη Νότιο Αφρική (Lewis, 1992). Ανάμεσα στον «πυρετό των μουσείων» ιδρύεται και το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας (1866-1889). Φυσικά, όπως και η ιστοριογραφία, έτσι και τα μουσεία της εποχής τίθενται στον βωμό του ιδεολογικού μηχανισμού και αξιοποιούνται και στην κατεύθυνση διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης και συλλογικής μνήμης (Φίλιας, 2001). Σε αυτό το πλαίσιο ιδρύονται μουσεία, όπως το Εθνικό Μουσείο Αρχαιοτήτων στη Δανία (1819) ή το Μουσείο για τη Μελέτη του Τσεχοσλοβακικού Λαού (1818) στην Πράγα (Οικονόμου, 2003). Στον ίδιο αιώνα, ο θετικισμός, η ανάπτυξη επιστημονικών μεθοδολογιών των διαφόρων επιστημών, τα κατάλληλα «εργαλεία» με σκοπό την αναδιάρθρωση των συλλογών και ο διαχωρισμός των μουσείων με κριτήριο τον επιστημονικό κλάδο στον οποίο ανήκουν, οδήγησαν στα είδη των μουσείων, όπως τα γνωρίζουμε εμείς σήμερα. Μουσεία

αρχαιολογικά, τέχνης, πινακοθήκες, πολεμικά, φυσικής ιστορίας, εθνογραφικά κ.α (Νικονάνου, 2010).

Στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, οι ραγδαίες επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις, επηρέασαν και τον χώρο των μουσείων, οδηγώντας στην ανάπτυξη και τη δημιουργία μουσείων επιστήμης και τεχνολογίας σε όλο τον κόσμο. Ένα άλλο χαρακτηριστικό, μετά τα μέσα του αιώνα, αποτελεί η δημιουργία και η ανάπτυξη των οικομουσείων. Η ιδέα αυτή προτάθηκε στη Γαλλία με την πρωτοβουλία του πρώτου Γενικού Γραμματέα του ICOM, Georges-Henri Rivière και του Hugues de Vanire (τον διαδέχτηκε στη συνέχεια), οι οποίοι χρησιμοποίησαν τον όρο “Écomusée” για να χαρακτηρίσουν ένα νέο τύπο μουσείου που κατασκεύασαν στην περιοχή Le Creusot της Γαλλίας. Το μουσείο αυτό συμπεριέλαβε παλιά βιομηχανικά κτήρια και είχε ως στόχο να αποτελέσει πόλο έλξης και δημιουργικότητας της τοπικής κοινωνίας. Σκοπός των οικομουσείων είναι να αναδειχθούν σε κέντρα ενημέρωσης και εμπλοκής της τοπικής κοινότητας, προάγοντας εναλλακτικούς τρόπους σκέψης, βασισμένους σε κοινωνικά και ιστορικά θέματα. Σήμερα, παρ’ όλο που οι αρχικοί στόχοι των οικομουσείων, οι οποίοι τέθηκαν το 1960, έχουν μερικώς διαφοροποιηθεί, οι βασικές αρχές που πρεσβεύουν, ο ρόλος που διαδραματίζουν, καθώς και η σχέση τους με την κοινωνία, εξακολουθούν να χαρακτηρίζονται καίριας σημασίας (Οικονόμου, 2003).

Αξίζει να αναφερθεί πως στον 20^ο αιώνα τοποθετείται και η απαρχή των μουσείων μοντέρνας τέχνης, με τη Δημοτική Πινακοθήκη Μοντέρνας Τέχνης του Λέιν στην Ιρλανδία, το 1908, ως την πρώτη δημόσια γκαλερί μοντέρνας τέχνης στον κόσμο.⁵ Ακολούθησαν και άλλα μουσεία, όπως το Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης (Museum of Modern Art ή MoMa) της Νέας Υόρκης (1929), ως ένα μουσείο μοντέρνας και σύγχρονης τέχνης, που φιλοξενεί μια από τις σημαντικότερες συλλογές έργων μοντέρνας τέχνης στον κόσμο.⁶

Στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, το κέντρο βάρους των μουσείων μετατοπίζεται σταδιακά από τις συλλογές, στον επισκέπτη και στον τρόπο με τον

---

⁵Lane’s Municipal Gallery of Modern Art: <https://lithub.com/heres-the-worlds-first-public-gallery-of-modern-art/?fbclid=IwAR18Bi1qSPBnWQjQV51YSk5spR-Qpdb10R0ualuX87dUqKFtgb0lmBtRFM> (Ανακτήθηκε: 20/02/24).

⁶The Museum of Modern Art History – Moma: <https://www.moma.org/about/mission-statement/history> (Ανακτήθηκε: 20/02/24).

οποίο αυτός βιώνει την επίσκεψή του σε ένα μουσείο. Από ένα μουσείο που αποτελούσε προνόμιο της ελίτ μιας κοινωνίας και των οικονομικά ισχυρών, ο δρόμος άνοιξε για νέες θεματολογίες, προγράμματα και δράσεις, συμβάλλοντας στην κοινωνική ενσωμάτωση και θέτοντας στο επίκεντρο τον επισκέπτη και την ενεργό συμμετοχή του σε θέματα που άπτονται του πολιτισμού. Ο σύγχρονος ρόλος του μουσείου συνδέεται με την κατανόηση του «άλλου», του διαφορετικού και αποτελεί μέρος ενός πολιτισμού που καταρρίπτει τα στεγανά της στασιμότητας και δε γνωρίζει διακρίσεις και αποκλεισμούς. Στο επίκεντρο της συζήτησης στον κλάδο της μουσειολογίας θα τεθεί ο κοινωνικός ρόλος των σύγχρονων μουσείων, ανεξαρτήτως της θεματολογίας τους, ενός ρόλου που φυσικά συνδέεται άρρηκτα με τη διεύρυνση της συζήτησης για την ανάγκη ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής και της κοινωνικής ενδυνάμωσης (Gray & McCall, 2020).

Αυτή η συμπόρευση του μουσείου με τη σύγχρονη πραγματικότητα συνιστά μια ουσιαστική καμπή για το μουσείο, η οποία συμπορεύτηκε με τις αρχές της Νέας Μουσειολογίας ή διαφορετικά της Σύγχρονης Μουσειολογίας. Η Νέα Μουσειολογία θα αποτελέσει μια νέα επιστημολογική κατεύθυνση η οποία θα εξετάσει κριτικά και αναστοχαστικά τον λόγο ύπαρξης του μουσείου στη σύγχρονη εποχή (Hatton, 2012). Ως όρος, εμφανίστηκε πρώτα στη γαλλόφωνη βιβλιογραφία —*la nouvelle museologie*—, ενώ στην αγγλόγλωσση βιβλιογραφία, η έννοια της Νέας Μουσειολογίας (New Museology) καθιερώνεται από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και έπειτα ως μια «κριτική πραγματεία του κοινωνικού και πολιτικού ρόλου των μουσείων» (Desvallées & Mairesse, 2014).

Ο Peter Vergo (1989) χρησιμοποιεί τον όρο Νέα Μουσειολογία σε μια σειρά από δημοσιεύματα που εκδόθηκαν το 1989 και εξετάζουν τον ρόλο και τη λειτουργία του σύγχρονου μουσείου. Ο Vergo τονίζει την ελλιπή ενασχόληση της μουσειολογίας με τους σκοπούς του σύγχρονου μουσείου και κάνει λόγο για τη νέα σχολή σκέψης, η οποία εμμένει στη σκοποθεσία και εξασφαλίζει τη βιωσιμότητα των μουσείων, χωρίς να δίνει έμφαση σε οικονομικούς ή στατιστικούς παράγοντες (είσπραξη χρημάτων ή μεγάλη επισκεψιμότητα). Το νέο αυτό ρεύμα σκέψης εντείνει το ενδιαφέρον του για τη διεπιστημονικότητα του μουσείου, την κοινωνική του αποστολή καθώς και τους τρόπους επικοινωνίας του με το σύγχρονο πολυπολιτισμικό κοινό. Βασική θέση των υποστηρικτών της Νέας Μουσειολογίας είναι πως αποστολή του σύγχρονου μουσείου

είναι η συμπερίληψη όλων των κοινωνικών ομάδων, η αποδοχή και ο σεβασμός απέναντι στη διαφορετικότητα και η ανάγκη προσαρμογής του θεσμού στις αλλαγές που επιτάσσει το κοινωνικό γίγνεσθαι (Bennett, 2003). Η Νέα Μουσειολογία εστιάζει κυρίως στα νέα μουσεία που εναντιώνονται στα συμβατικά μοντέλα του παρελθόντος, όπου το ενδιαφέρον επικεντρώνεται αποκλειστικά και μόνο στις συλλογές, και θα θέσει ως κύριο ζητούμενο το μουσείο που θα προσεγγίζει το κοινό του και θα επιχειρεί να αμβλύνει κοινωνικά κατασκευασμένες ανισότητες και στερεότυπα. Από τα πρώτα μουσεία που κινήθηκαν προς τις αρχές της Νέας Μουσειολογίας, μπορούν να θεωρηθούν τα οικομουσεία, στα οποία αναφερθήκαμε νωρίτερα.

Στη μεταμοντέρνα κοινωνία, τα μουσεία καλούνται διαρκώς να επαναπροσδιορίζουν το ρόλο τους και να επανατοποθετούνται ως προς το κοινό τους. Οι ιδέες του Malraux για ένα μουσείο «χωρίς τοίχους», που δε γνωρίζει περιορισμούς χώρου και δίνει τη δυνατότητα να φιλοξενηθούν έργα με διάφορες συσχετίσεις και όχι έργα βασισμένα στις έως τώρα κοινωνικές συμβάσεις (Hetherington, 1995), καθώς και οι ιδέες του Φουκό περί εφαρμογής της «αλήθειας» της συνολικής ιστορίας σύμφωνα με ιστορικά, πολιτισμικά και επιστημονικά συμφραζόμενα, που έχουν ως στόχο να αναδείξουν τη σημασία των πραγμάτων μέσα από τη διαφορά και την ετερότητα, ανοίγουν νέους δρόμους και διευρύνουν τα όρια της μουσειακής ιστοριογραφίας (Κακούρου-Χρόνη, 2006). Η μετανεωτερική εποχή δίνει βαρύτητα και αναδεικνύει τις πολλαπλές ερμηνείες του εκθεσιακού υλικού των μουσείων, ως απαραίτητη προϋπόθεση για μια αποτελεσματική και επιτυχημένη επικοινωνία μουσείου – κοινού. Δίνοντας βαρύτητα στη συμπερίληψη και στην απονομή κοινωνικής δικαιοσύνης, ως κύρια επιδίωξη των σύγχρονων μουσείων προτάσσεται η εξάλειψη κάθε μορφής νοητικού ή σωματικού εμποδίου, με σκοπό να επιτευχθεί η ελεύθερη πρόσβαση και η δυνατότητα χρήσης πολιτισμικών ωφελειών από όλους και όλες ανεξαιρέτως.

1.2 Σύγχρονοι ορισμοί και ρόλοι του Μουσείου

Ο ορισμός της έννοιας του μουσείου αποτέλεσε ένα περίπλοκο ζήτημα, το οποίο έχει τη δική του ιστορική πορεία και εξέλιξη και είναι ανάλογο με τον ρόλο του ίδιου του μουσείου ανά τις περιόδους στις εκάστοτε κοινωνίες όπου αυτό βρίσκεται.⁷ Ανά τα χρόνια έχουν διατυπωθεί διάφοροι ορισμοί για το μουσείο, από διεθνή ιδρύματα και οργανισμούς, ορισμοί —άλλοτε αλληλοσυμπληρούμενοι και άλλοτε αντικρουόμενοι—, που κατ' ουσίαν αποτυπώνουν τον προβληματισμό και την αμηχανία για τον ίδιο το ρόλο των μουσείων (Black, 2009).

Στο παρόν κεφάλαιο, εξετάζονται οι ορισμοί που έχει προτείνει το ICOM για τα μουσεία, από την ίδρυσή του έως σήμερα, ώστε να διαφανεί η προσπάθεια για μια ευρύτερη διαστολή του ορισμού των μουσείων, που συμπίπτει με την ευρύτητα, σήμερα, του ρόλου των μουσείων.

Όπως προαναφέρθηκε, το ICOM αποτελεί τον διεθνή οργανισμό που ασχολείται με τις λειτουργίες των μουσείων, τη μελέτη τους παγκοσμίως καθώς και με την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ιδρύεται το 1946 στην πρώτη σύνοδο ολομέλειας της UNESCO. Εκπρόσωποι δεκατεσσάρων μελών – κρατών του ICOM ανέδειξαν τον ιδιαίτερο ρόλο των μουσείων στη διαδικασία της φροντίδας της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς και συμφώνησαν στην υιοθέτηση του πρώτου ορισμού του μουσείου το 1946, στον οποίο σημειωνόταν πως:

η λέξη μουσείο περιλαμβάνει όλες τις συλλογές —ανοιχτές στο κοινό— καλλιτεχνικού, τεχνικού, επιστημονικού, ιστορικού ή αρχαιολογικού υλικού, συμπεριλαμβανομένων των ζωολογικών κήπων και των βοτανικών κήπων, με εξαίρεση τις βιβλιοθήκες, εκτός εάν διατηρούν εκθεσιακούς χώρους.⁸

Στα επόμενα χρόνια ο ορισμός αυτός θα τροποποιείται και θα συμπληρώνεται σε τακτά χρονικά διαστήματα, είτε μέσω νέων ορισμών που εξέδωσε το ICOM είτε μέσω συμπληρωματικών διευκρινιστικών αποφάσεων των γενικών του συνελεύσεων.

---

⁷Βλέπε τις ιστορικές συγκρίσεις και εξελίξεις στο (Hooper-Greenhill, 2006). *Το Μουσείο και οι Πρόδρομοί του*. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

⁸Ο Ορισμός του μουσείου σύμφωνα με το ICOM: https://icom.museum/wp-content/uploads/2020/12/2020_ICOM-Czech-Republic_224-years-of-defining-the-museum.pdf (Ανάκτηση: 15/03/2024).

Λόγω της έκτασης και της πολυπλοκότητας κάθε τροποποίησης, δεν θα προβούμε σε λεπτομερή ανασκόπηση όλων σχετικών συνεδριάσεων και αποφάσεων του ICOM. Θα σταθούμε, όμως, και θα αναλύσουμε ορισμένες από τις καίριες αλλαγές που αποφασίστηκαν στην πορεία του διεθνούς θεσμού από τα όργανά του μέχρι τον πλέον πρόσφατο και πλέον συμπεριληπτικό ορισμό, ο οποίος ψηφίστηκε το 2022.

Το 1951, ένα κείμενο του καταστατικού του ICOM τονίζει τη σταθερότητα, το δημόσιο συμφέρον αλλά και τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα του μουσείου, ενώ το 1968 στη Γενική Συνέλευση του ICOM στο Μόναχο, εμφανίζεται για πρώτη φορά η λέξη “pleasure” (= ευχαρίστηση) στον ορισμό του μουσείου. Κάπως έτσι ξεκινά και για τα μουσεία το ταξίδι αλλαγής και μετατροπής από μουσεία - ναούς πραγμάτων σε μουσεία - θεσμούς ζωντανής συζήτησης για τις συλλογές τους.⁹

Το 1974 ψηφίζεται από τα μέλη του ICOM νέος ορισμός του μουσείου, σύμφωνα με τον οποίο:

Το μουσείο συνιστά έναν οργανισμό μόνιμο, χωρίς κερδοσκοπικό χαρακτήρα, υποταγμένος στην υπηρεσία της κοινωνίας και της ανάπτυξής της και ανοιχτό στο κοινό, ο οποίος αποκτά, συντηρεί, μελετά, κοινοποιεί και εκθέτει υλικές μαρτυρίες του ανθρώπου και του περιβάλλοντός του με σκοπό τη μελέτη, την εκπαίδευση και την ψυχαγωγία (Οικονόμου, 2003, σ. 16).

Κοιτάζοντας προς τα πίσω, χωρίς να παραβλέπονται τα θετικά στοιχεία ενός τέτοιου ορισμού, είναι σαφές πως τονίζεται η δραστηριότητα των μουσείων και ο κοινωφελής χαρακτήρας τους, αποκλείεται όμως το κοινό από τη διαμόρφωση αυτών των χώρων. Ο ορισμός αυτός εστιάζει περισσότερο στις συλλογές και λιγότερο στον επισκέπτη και τονίζει τον διαχρονικό χαρακτήρα των μουσείων που έχουν ως σκοπό τη διαφύλαξη των συλλογών για μεταγενέστερες γενιές. Παρόλα αυτά, ενώ περιγράφονται κυρίως οι λειτουργίες που αφορούν τις συλλογές, διαφαίνεται η σύνδεση με την πολιτισμική και κοινωνική τους διάσταση.

Σχετικά με τον ορισμό του 1974, η Οικονόμου (2003) επισημαίνει τον διαχρονικό ρόλο διαφύλαξης των συλλογών που έχουν τα μουσεία, σε αντίθεση με άλλους πολιτιστικούς φορείς, προκειμένου να τις μεταβιβάσουν στις επόμενες γενιές.

---

⁹ ό.π.

Επιπλέον, αναφέρει πως ο συγκεκριμένος ορισμός δίνει βαρύτητα στον κοινωνικό ρόλο και τον δημόσιο χαρακτήρα του μουσείου, με αποτέλεσμα να μην κατακερματίζεται στον βωμό της ιδιωτικοποίησης, αλλά να είναι ανοιχτό στο κοινό.

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι αυτός ο ορισμός θα παραμείνει δίχως κάποια διαφοροποίηση μέχρι και το 2007, οπότε και στο 22ο Γενικό Συνέδριο του ICOM στη Βιέννη εγκρίνεται ένας νέος ορισμός του μουσείου: Στο 22^ο Γενικό Συνέδριο του ICOM, στη Βιέννη της Αυστρίας, τον Αύγουστο του 2007, παρουσιάστηκε ο νέος ορισμός του μουσείου σύμφωνα με τον οποίο μουσείο είναι:

Μουσείο είναι ένα μη-κερδοσκοπικό, μόνιμο ίδρυμα στην υπηρεσία της κοινωνίας και της ανάπτυξής της, ανοιχτό στο κοινό, το οποίο αποκτά, συντηρεί, ερευνά, επικοινωνεί και εκθέτει την υλική και άυλη κληρονομιά της ανθρωπότητας και του περιβάλλοντός της, με σκοπό την εκπαίδευση, τη μελέτη και την ψυχαγωγία.¹⁰

Στον ορισμό του 2007 περιλαμβάνεται η προστασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, αναφέροντας πως το σύγχρονο μουσείο «δύναται να περιλαμβάνει την ορθή παράδοση, τη γλώσσα, τις παραδοσιακές τεχνικές, τις κοινωνικές πρακτικές, τις τελετουργίες και γενικά οτιδήποτε αφορά τις γνώσεις, που βοηθούν στην αντίληψη και την κατανόηση του κόσμου». Πρόκειται για μια πολύ σημαντική διεύρυνση του ρόλου των μουσείων, καθώς ως μουσειακές συλλογές θεωρούνται και όσες έχουν άυλα χαρακτηριστικά, δίχως να εγκλωβίζεται στις παραδοσιακές συλλογές υλικών αντικειμένων (Bortolotto, 2007). Με τον τρόπο αυτό προβλέπεται η θεσμική προστασία του τεράστιου πλούτου της διεθνούς άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς.

Παρατηρείται πως και η εννοιολογική διεύρυνση του 2007 δεν αντικατόπτριζε πλήρως τις ίδιες τις ζυμώσεις στο πεδίο των μουσείων, την ιστοριογραφία της μουσειολογίας, αλλά και τις δραστηριότητες του ίδιου του ICOM. Για σχεδόν πενήντα χρόνια, ο ορισμός του μουσείου, είχε μεταβληθεί ελάχιστα, αντιμετωπίζοντας ακόμη τα μουσεία ως έναν πολιτιστικό - εκπαιδευτικό θεματοφύλακα, ενώ η πραγματικότητα του εικοστού αιώνα είχε μεταβληθεί άρδην. Το ICOM και λοιποί διεθνείς οργανισμοί, ήδη από τη δεκαετία του 1990 και κατεξοχήν στις αρχές του 21^{ου} αι., συνδέουν τις δράσεις των μουσείων με την

---

¹⁰«The museum definition: a fact sheet»: https://icom.museum/wp-content/uploads/2021/01/10-07-29_fact-sheet-museum-definitie_ENG.pdf (Ανάκτηση: 10/03/2024).

προστασία τους από φυσικές καταστροφές, πολεμικές συρράξεις, μάχονται για τα ανθρώπινα δικαιώματα, για την πρόσβαση στην εκπαίδευση, για την κοινωνική δικαιοσύνη και την συμπερίληψη, την καταπολέμηση των διακρίσεων και τη δημιουργία μουσείων προσβάσιμων στους ανθρώπους με αναπηρία.¹¹ Συνεπώς, και αυτός ο ορισμός του 2007 δεν επαρκούσε και δεν παρακολουθούσε ικανοποιητικά τις διεθνείς εξελίξεις και τη διεύρυνση του ρόλου των μουσείων στη σύγχρονη κοινωνία.

1.2.1 ICOM-O νέος ορισμός του Μουσείου (2022)

Το 2019, η Έκτακτη Γενική Συνέλευση του ICOM που πραγματοποιήθηκε στο Κιότο, ενέκρινε την αναβολή της ψηφοφορίας του νέου ορισμού του μουσείου, αποφασίζοντας ότι η διαδικασία αυτή εύρεσης του νέου ορισμού είναι ανάγκη να εισαχθεί σε τροχιά διαβούλευσης και βελτιωμένης συνεργασίας μεταξύ των επιτροπών του ICOM. Στη διαδικασία διατύπωσης του νέου ορισμού συμμετείχαν τα θεσμικά όργανα του ICOM, τα εθνικά τμήματα και σχετικές επιτροπές. Οι διαπραγματεύσεις γύρω από το νέο ορισμό κράτησαν πάνω από δύο χρόνια καθιστώντας τον, με τον τρόπο αυτό, ως τον πιο συμμετοχικά διατυπωμένο ορισμό (2022).

Προκειμένου να ανταποκριθεί στην ανάγκη μιας δημοκρατικής και ανοιχτής διαδικασίας διαβούλευσης με όλες τις Επιτροπές που απαρτίζουν το ICOM, διορίστηκε μια υποεπιτροπή με στόχο τον σχεδιασμό μιας μεθοδολογίας που βασίστηκε στη διαφάνεια και την προσεκτική ακρόαση όλων των επιτροπών που επιθυμούσαν να λάβουν μέρος στη διαδικασία διατύπωσης ενός νέου ορισμού των μουσείων. Έτσι συστάθηκε η Μόνιμη Επιτροπή για τον ορισμό του μουσείου, η οποία αξιοποίησε νέες μεθοδολογίες, καινοτόμους τρόπους συμμετοχής και κάλεσε τα μέλη και τις επιτροπές να συμμετάσχουν στη διαδικασία επεξεργασίας ενός νέου ορισμού του μουσείου. Στόχος ήταν, στη Γενική Διάσκεψη του ICOM το 2022 να υπάρξει μια πρόταση ορισμού των μουσείων, η οποία θα αντιπροσώπευε την ενότητα της μουσειακής κοινότητας μέσα από τη μεγάλη ποικιλομορφία των μελών του ICOM.¹²

---

¹¹ICOM (2023). Frontpage: <https://icom.museum/en/>.

¹²ICOM – Ορισμός Μουσείου: https://icom.museum/wp-content/uploads/2022/07/EN_EGA2022_MuseumDefinition_WDoc_Final-2.pdf (Ανάκτηση: 10/03/24).

Στις 24 Αυγούστου 2022, η Έκτακτη Γενική Συνέλευση του ICOM που συγκλήθηκε στην Πράγα με 487 μέλη, που αντιπροσωπεύουν το 92,41% της συνέλευσης, ενέκριναν το νέο ορισμό των μουσείων. Από αυτούς 23 ψήφισαν «κατά» και 17 απείχαν από την ψηφοφορία. Την απόδοση του νέου ορισμού στα ελληνικά, το Ελληνικό Τμήμα του ICOM, την ανέθεσε στο Τμήμα Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας και στο Ερευνητικό Εργαστήριο Μουσειολογίας του Τμήματος Αρχαιονομίας, Βιβλιοθηκονομίας & Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Η επίσημη μετάφραση του ορισμού του Μουσείου παρουσιάστηκε στις 14 Φεβρουαρίου 2023 σε ειδική εκδήλωση του Ελληνικού Τμήματος του ICOM και έχει ως εξής:

Το Μουσείο είναι ένας μόνιμος, μη κερδοσκοπικός οργανισμός, στην υπηρεσία της κοινωνίας, ο οποίος ερευνά, συλλέγει, συντηρεί, ερμηνεύει και εκθέτει τεκμήρια υλικής και άυλης κληρονομιάς. Ανοιχτά και προσβάσιμα στο κοινό, χωρίς αποκλεισμούς, τα μουσεία προάγουν την ποικιλομορφία και την αειφορία. Λειτουργούν και επικοινωνούν με επαγγελματική δεοντολογία καθώς και με τη συμμετοχή των κοινοτήτων, προσφέροντας ποικίλες εμπειρίες με σκοπό την εκπαίδευση, την ψυχαγωγία, τον αναστοχασμό και τη διάδοση της γνώσης.¹³

Ο νέος ορισμός, χωρίς να απεκδύεται το παλιό του πρόσημο, διαφοροποιείται ουσιαστικά από τους προηγούμενους, με την προσθήκη καινοτόμων όρων και με ρητή στόχευση την καταπολέμηση των αποκλεισμών, την προώθηση της ποικιλομορφίας και την ενεργό εμπλοκή των κοινοτήτων. Διαφαίνεται ακόμη, με σαφήνεια, η προοδευτικότητα του νέου ορισμού, από πολλά σημεία στα οποία δίνεται έμφαση στον πολυεπίπεδο κοινωνικό ρόλο και τον συμπεριληπτικό χαρακτήρα των μουσείων. Τα μουσεία οφείλουν πλέον να «ακούσουν» περιθωριοποιημένων έως τώρα πολιτισμικές και μνημονικές κοινότητες και να ανταποκριθούν στις κοινωνικές ανισότητες με νέα επίγνωση και όραμα, τονίζεται, χαρακτηριστικά, από τους σχολιαστές του νέου ορισμού (Giannini & Bowen, 2022).

---

¹³ICOM – Απόδοση του Νέου ορισμού του Μουσείου: <https://icom-greece.mini.icom.museum/%CE%B1%CF%80%CF%8C%CE%B4%CE%BF%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BD%CE%AD%CE%BF%CF%85-%CE%BF%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CF%85/> (Ανάκτηση: 11/03/24).

“

Το Μουσείο είναι ένας μόνιμος, μη κερδοσκοπικός οργανισμός, στην υπηρεσία της κοινωνίας, ο οποίος ερευνά, συλλέγει, συντηρεί, ερμηνεύει και εκθέτει τεκμήρια υλικής και άυλης κληρονομιάς. Ανοιχτά και προσβάσιμα στο κοινό, χωρίς αποκλεισμούς, τα μουσεία προάγουν την ποικιλομορφία και την αειφορία. Λειτουργούν και επικοινωνούν με επαγγελματική δεοντολογία και με τη συμμετοχή των κοινοτήτων, προσφέροντας ποικίλες εμπειρίες με σκοπό την εκπαίδευση, την ψυχαγωγία, τον αναστοχασμό και τη διάδοση της γνώσης.

Εικόνα 1. Το Ελληνικό Τμήμα του ICOM επισημαίνει τις καίριες αλλαγές που διέπουν τον ορισμό του 2022, τονίζοντας τις έννοιες που προκρίνονται.

Πιο συγκεκριμένα, στον ορισμό του 2022 ιδιαίτερα ενισχυμένη είναι η έννοια της συμμετοχής των ανθρώπων και των κοινοτήτων,¹⁴ ενώ με ιδιαίτερη έμφαση υπογραμμίζεται η σημασία της συμπερίληψης και της κοινωνικής δικαιοσύνης, αφού γίνεται λόγος για ιδρύματα «ανοικτά και προσβάσιμα», για φορείς που λειτουργούν, ή οφείλουν να λειτουργούν «χωρίς αποκλεισμούς» και να προάγουν την «ποικιλομορφία» και την «αειφορία». Στον σκοπό του μουσείου προστέθηκε, στον νέο ορισμό και η έννοια του αναστοχασμού, αναδεικνύοντας —πέραν της εκπαίδευσης και της ψυχαγωγίας— την κριτική επανεξέταση του παρελθόντος και των αναπαραστάσεών του ως μέγιστο ζητούμενο μιας μουσειακής εμπειρίας. Επιπλέον, γίνεται λόγος και για την επαγγελματική δεοντολογία, με την οποία

¹⁴Pamela Wong, “International Committee Settles on the New Definition of ‘Museum’”, *ArtAsiaPacific*, 29/8/22: <https://artasiapacific.com/news/international-committee-settles-on-the-new-definition-of-museum> (Ανάκτηση: 8/3/24).

οφείλουν να πορεύονται οι μουσειακοί λειτουργοί, αφού άλλωστε αποτελούν κομβικό τμήμα κάθε μουσειακού οργανισμού.

Οι τροποποιήσεις και οι συμπληρώσεις του ορισμού της έννοιας του μουσείου που έχουν αποτυπωθεί στις ενέργειες και τις αποφάσεις του ICOM αντικατοπτρίζουν τις αλλαγές και τα αιτήματα των κοινωνιών στις οποίες τα μουσεία δραστηριοποιούνται. Τα μουσεία του μέλλοντος επιδιώκουν ή οφείλουν να επιδιώκουν και να προωθούν τη συμπερίληψη όλων των πολιτών, την ποικιλομορφία, να εξασφαλίζουν όρους ισότιμης πρόσβασης σε όλες και όλους τους πολίτες, να συμβάλουν στην εμπέδωση της συμμετοχικής δημοκρατίας, να υποστηρίζουν τη συνεργασία των θεσμών με την κοινωνία των πολιτών, και να φροντίζουν για την ενεργή εμπλοκή των κοινοτήτων. Στους στόχους των σύγχρονων μουσείων χρειάζεται, μεταξύ άλλων, να συμπεριληφθεί και η αξιοποίηση τεχνολογιών αιχμής ώστε τα μουσεία να γίνονται ακόμη περισσότερο συμπεριληπτικά, φορείς της βιώσιμης ανάπτυξης και της προστασίας του περιβάλλοντος, οργανισμοί που θα έχουν την πρόθεση να αποκαταστήσουν κοινωνικές αδικίες του παρελθόντος (Dimitrios, Mylona, Mamalis, & Kamenidou, 2019).

Παρά τις ουσιαστικές καινοτομίες στην αντίληψη της έννοιας του μουσείου που φαίνεται να εισάγει ο πρόσφατος ορισμός του ICOM, αξίζει να σημειωθεί δεν βρήκε σύμφωνα όλα τα μέλη του¹⁵. Ο ορισμός αυτός είχε υποστηρικτές αλλά και πολέμιους (υπέρ: 487, κατά: 23, αποχές: 17). Από τη μία, οι πρώτοι τον χαιρετίζουν ως απότοκο μακράς ζύμωσης εντός του ICOM. Από την άλλη πλευρά, πολλοί επικριτές του νέου ορισμού του μουσείου επισημαίνουν πως παρά τη σχεδόν ομόφωνη ψήφισή του, ο ορισμός ενσωματώνει, στο σώμα των μουσείων, ιδέες που θα έπρεπε να διέπουν το σύνολο της κοινωνίας, χωρίς να γίνεται ξεχωριστή αναφορά στον συγκεκριμένο ορισμό. Ο νέος ορισμός εγκρίθηκε μέσα από μια δημοκρατική και ανοιχτή διαδικασία διαβούλευσης με τις Εθνικές και τις Διεθνείς Επιτροπές του ICOM, τις Περιφερειακές Ενώσεις και τους συνδεδεμένους με το ICOM οργανισμούς, με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη διαφάνεια και μελέτη όλων των προτάσεων.¹⁶ Εξάλλου, τα

---

¹⁵Τι είναι τελικά ένα “μουσείο”;;, *parallaxi, 28/08/2022, <https://parallaximag.gr/agenda-parallaxi/ti-einai-telika-ena-moyseio> (Ανάκτηση: 28/8/2022).

¹⁶ICOM – Απόδοση του Νέου ορισμού του Μουσείου: <https://icom-greece.mini.icom.museum/%CE%B1%CF%80%CF%8C%CE%B4%CE%BF%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BD%CE%AD%CE%BF%CF%85->

μουσεία αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνίας, υποστηρίζεται. Σύμφωνα, λοιπόν, με τους επικριτές, το ICOM θα έπρεπε να στρέψει το ενδιαφέρον του αποκλειστικά στο αντικείμενο των μουσείων. Βέβαια, κανένας ορισμός δεν είναι παρά ένα θεωρητικό σχέδιασμα αντιλήψεων και, σίγουρα, δεν μπορεί παρά να είναι ατελής, όπως ανέφερε σε δήλωσή του ο απερχόμενος πρόεδρος του ICOM, Alberto Gerlandini (Ten Ros, 2023). Το ερώτημα, κατά τη γνώμη μας, κατά πόσο ο συμπεριληπτικός αυτός, προοδευτικός και, σε κάθε περίπτωση, προσεκτικά διατυπωμένος ορισμός είναι σε θέση να αμφισβητήσει το μουσείο-αυθεντία, το μουσείο των επίσημων «φωνών» και των εθνικών ταυτοτήτων και να ενισχύσει μουσειογραφικές προσπάθειες για περισσότερο συμπεριληπτικές αφηγήσεις στα μουσεία αλλά και πρακτικές, όπως, για παράδειγμα, στο πεδίο της μουσειακής εκπαίδευσης;

[%CE%BF%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CF%85/](#) (Ανάκτηση: 11/03/24).

1.3 Η Συμπερίληψη στη Νέα Μουσειολογία

Η έννοια της συμπερίληψης εμφανίστηκε στην αγγλόγλωσση βιβλιογραφία και συγκεκριμένα στο πεδίο της εκπαίδευσης ως «inclusive education» (Ainscow, 2008). Έως και τις αρχές του 21^{ου} αιώνα, στην ελληνική βιβλιογραφία δεν έχει διατυπωθεί ένας όρος που να γίνεται ευρέως αποδεκτός και να αντιστοιχεί στη μετάφραση του αγγλικού (Αγγελίδης, 2011). Κάποιοι ερευνητές το μεταφράζουν ως «ενσωμάτωση» ή ως «ολική ενσωμάτωση», ορισμένοι δεν τον αλλάζουν καθόλου και τον αφήνουν ως έχει, άλλοι τον αποδίδουν ως «ενταξιακή εκπαίδευση», κάποιοι ως «ενιαία εκπαίδευση» ή «συνεκπαίδευση», ενώ υπάρχει και μια ομάδα επιστημόνων που χρησιμοποιεί τον όρο «συμπερίληψη».¹⁷ Συχνά, η έννοια της συμπερίληψης εμφανίζεται σε κλάδους της εκπαίδευσης, όπως η Διαπολιτισμική Αγωγή ή η Ειδική Αγωγή, κλάδους δηλαδή που απευθύνονται στη διαφορετικότητα.

Σήμερα στην ελληνική βιβλιογραφία συναντάμε τους όρους: συμπεριληπτικό σχολείο, συμπεριληπτική εκπαίδευση, παιδαγωγική της συμπερίληψης, συμπεριληπτική παιδαγωγική. Η συμπερίληψη αφορά συνήθως στην ενσωμάτωση των μαθητών με αναπηρία ή ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (άτομα με αυτισμό ή Σύνδρομο Down, τυφλούς ή άτομα με μειωμένη όραση κ.ά), στην εξάλειψη της περιθωριοποίησης, στη συμμετοχή των παιδιών που βρίσκονται υπό την απειλή αποκλεισμού από το εκπαιδευτικό σύστημα, στη λειτουργία σχολείων για το σύνολο των παιδιών και στην προσπάθεια δημιουργίας «εκπαίδευσης για όλους» (Ainscow, 2008). Φυσικά, πολλές φορές επικρατεί μια σύγχυση μεταξύ εννοιών, όπως αυτή του αποκλεισμού, της ένταξης, της ενσωμάτωσης και πλέον και της συμπερίληψης. Υπάρχουν, ωστόσο, βασικές συνιστώσες που διαχωρίζουν τη μια έννοια από την άλλη, όπως και διαφορετικές ιδεολογικές βάσεις.

Η συμπερίληψη ορίζεται και ως διαδικασία κατά την οποία «τα άτομα νιώθουν ότι ανήκουν στην ομάδα, παρά τις διαφορές τους, και οι διαφορές αυτές γίνονται αναπόσπαστο και δημιουργικό κομμάτι της κοινωνικής δραστηριότητας» (Kalantzis & Core, 2012, σ. 260). Παράλληλα, μπορεί να χαρακτηριστεί και ως τύπος «σύγκλισης, συνεργατικής μάθησης και δράσης» από τη σκοπιά της

---

¹⁷Heissenbuttel, H. (2014, December 22). Inclusive Culture in schools transforms communities: https://www.youtube.com/watch?v=gsbNR2pIts&ab_channel=TEDxTalks.

διαπολιτισμικότητας, η οποία φέρει στην επιφάνεια ιδιάζουσες διαφορές, που επαναπροσδιορίζονται με κριτικό τρόπο από τους εμπλεκόμενους, έχοντας ως στόχο μια βαθύτερη και ουσιαστικότερη επικοινωνία (Αρβανίτη, 2013).

Η UNESCO (1994) αναφέρει για τη συμπερίληψη πως πρόκειται για μία διαδικασία αντιμετώπισης και ανταπόκρισης στο πλήθος των αναγκών που παρουσιάζουν όλα τα παιδιά, οι νέοι και οι ενήλικες, μέσα από την αύξηση της συμμετοχής τους στη διαδικασία της μάθησης και των κοινοτήτων, καθώς και μέσα από τη μείωση και την εξάλειψη του αποκλεισμού, λαμβάνοντας μέρος στην εκπαίδευση. Συμπεριλαμβάνει αλλαγές, καθώς και τροποποιήσεις ως προς το περιεχόμενο, τις δομές, τις προσεγγίσεις και τις στρατηγικές της εκπαίδευσης, έχοντας ως κοινό όραμα την ανταπόκριση σε όλα τα παιδιά και την πεποίθηση πως το σύστημα έχει την ευθύνη εκπαίδευσης για όλα τα παιδιά. Δηλαδή, πρόκειται για μία διαδικασία που αφορά το σύνολο των παιδιών και όχι μία ομάδα αυτών (Ainscow, 2005).

Είναι δηλαδή μία επικοινωνία, η οποία έχει ως προαπαιτούμενο τη διαφορετικότητα, την πολλαπλότητα και την ποικιλομορφία. Δίχως αμφιβολία, μέσα από τη συμπερίληψη, ως καταστατική αρχή και υπό το πρίσμα της θέασης της κοινωνικής πραγματικότητας, οι ομάδες που ήταν μέχρι πρόσφατα περιθωριοποιημένες, γίνονται περισσότερο ενεργές στο κοινωνικό γίγνεσθαι, δίχως να απαιτείται να αρνηθούν την πολιτισμική ή οποιαδήποτε άλλου είδους ταυτότητα και προοπτική τους (Clough & Corbette, 2000). Ο σεβασμός και η θεμελίωση ισχυρών σχέσεων, τόσο μεταξύ των μελών της κοινωνίας, όσο και μεταξύ των μουσείων και του συνόλου της κοινωνίας, θεωρούνται ένας από τους βασικούς πλέον στόχους του μουσειακού θεσμού. Ειδικότερα, τα μουσεία επιχειρούν να αποτελέσουν τις «γκρίζες ζώνες» για το σύνολο του κόσμου, δηλαδή ένα κοινό έδαφος, στο οποίο η ιστορία, η τέχνη, οι συνήθειες και οι παραδόσεις συγκλίνουν, ακούγονται και βιώνονται από όλους τους πολίτες ανεξαιρέτως (Hooper-Greenhill, 1994).

Η Νέα Μουσειολογία εστιάζει προς την κατεύθυνση της συμπερίληψης, προωθώντας προσεγγίσεις που επιδιώκουν την ενεργό συμμετοχή του κοινού και την ενσωμάτωση διαφορετικών κοινοτήτων στο μουσειακό περιβάλλον. Μία από τις θεωρίες της συμπερίληψης στη μουσειακή πράξη, είναι αυτή της Συμμετοχικής Μουσειολογίας. Η Simon (2010) αναφέρει πως καθώς το κοινό σε μουσεία,

πολιτιστικούς θεσμούς και ιδρύματα αυξάνεται, η ενεργός συμμετοχή των ανθρώπων αυτών σε εμπειρίες συμμετοχικής μάθησης και ψυχαγωγίας αποκτά νέα δεδομένα. Ο κοινωνικός αυτός ιστός, αλλά και η εξάπλωση του διαδικτύου, οδηγούν στην εισαγωγή και την εφαρμογή ενός νέου συνόλου εργαλείων και πρακτικών, που καθιστά τη συμμετοχή του κοινού στις μουσειακές πρακτικές πιο προσιτή, συγκριτικά με το παρελθόν, όπου ο θεατής αποτελούσε απλό δέκτη πληροφοριών. Σύμφωνα, λοιπόν, με την άποψή της, ένα συμμετοχικό πολιτιστικό ίδρυμα ορίζεται ως το μέρος στο οποίο οι επισκέπτες «δημιουργούν», «μοιράζονται» και «συνδέουν» απόψεις και εμπειρίες γύρω από το περιεχόμενο του ιδρύματος. Η έννοια του «δημιουργώ» (create) αφορά στο γεγονός πως οι επισκέπτες κατασκευάζουν δικές τους ιδέες και αναπαραστάσεις του παρελθόντος, αλλά και αντικείμενα, ενώ ταυτόχρονα έχουν περιθώριο για να εκφραστούν δημιουργικά και να σκεφτούν αναστοχαστικά. Η έννοια του «μοιράζομαι» (share) αφορά στην ανταλλαγή των απόψεων, στην ανάμιξη αυτών που παρατηρούν –των συμμετεχόντων– αλλά και των δραστηριοτήτων τους κατά τη διάρκεια της επίσκεψής τους σε ένα μουσείο. Τέλος, η «σύνδεση» (connect) χρησιμοποιείται για να εννοηθεί πως οι επισκέπτες, μέσω της κοινωνικοποίησης, συνδιαλέγονται και με άλλους ανθρώπους, το προσωπικό του ιδρύματος και τους επισκέπτες, και μοιράζονται συγκεκριμένες απόψεις και ιδέες, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον τους στο περιεχόμενο του ιδρύματος. Έτσι, με βάση τη Simon (2010), ο σκοπός των συμμετοχικών και συμπεριληπτικών τεχνικών είναι διττός. Από τη μια η επίτευξη των προσδοκιών των επισκεπτών για ενεργό συμμετοχή στις πολιτιστικές πρακτικές και από την άλλη, η επίτευξη της αποστολής και των αξιών που πρεσβεύει το εκάστοτε ίδρυμα/φορέας.

Η συμπερίληψη που διέπει τον χώρο των μουσείων, αφορά είτε στη μουσειακή εκπαίδευση είτε στο να διατρέχει και άλλες δραστηριότητες και τομείς της μουσειακής πράξης (συλλογές, προσβασιμότητα, εκθεσιακό πρόγραμμα, δημόσιο πρόγραμμα κλπ). Η διοργάνωση εκδηλώσεων και προγραμμάτων, η ανάπτυξη πολιτιστικών προγραμμάτων, η δημιουργία εκθέσεων, καθώς και η προώθηση της τέχνης και του πολιτισμού συνεργατικά με κοινότητες και εκπαιδευτικά ιδρύματα αποτελούν μερικές από τις μουσειακές πρακτικές, που αποσκοπούν σε μια συμπεριληπτική κοινωνία.

Σήμερα, ένας μεγάλος αριθμός μουσείων, μέσα από τις δράσεις, τις μουσειακές πρακτικές που υιοθετούν, αλλά και τα εκπαιδευτικά προγράμματα που σχεδιάζουν και υλοποιούν, απευθύνονται σε ένα γενικότερο κοινωνικό σύνολο, που συμπεριλαμβάνει διαφορετικές μεταξύ τους ομάδες κοινού. Για να εξυπηρετηθεί ο συγκεκριμένος σκοπός, τα μουσεία ερμηνεύουν τον ρόλο τους και διαμορφώνουν με τέτοιο τρόπο την πολιτική τους, ώστε να απαντά στις κοινωνικές και πολιτισμικές συνιστώσες, όπως αυτή της ένταξης περιθωριοποιημένων ομάδων στα κοινά. Βέβαια, σύμφωνα με τους Dodd & Sandell (2001), η έρευνα του κοινού δεν οδηγεί απαραίτητα στην υιοθέτηση πρακτικών ένταξης ομάδων κοινού από τα μουσεία. Ωστόσο, πρέπει να τονιστεί, πως υπάρχουν μουσεία που αξιοποιούν και προάγουν την τέχνη και την πολιτιστική κληρονομιά συνεργατικά με τους επισκέπτες τους.

Τα συμπεριληπτικά εκπαιδευτικά προγράμματα γίνονται όλο και πιο διαδεδομένα στα μουσεία σε όλη την Ευρώπη, αντιστακώντας τη δέσμευση για ποικιλομορφία, προσβασιμότητα και κοινωνική ισότητα. Ιδρύματα, όπως για παράδειγμα το Βρετανικό Μουσείο στο Λονδίνο και το Rijksmuseum στο Άμστερνταμ προσφέρουν εξειδικευμένα εργαστήρια και ξεναγήσεις σχεδιασμένες για επισκέπτες με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, παρέχοντας απτικές εμπειρίες και πολυαισθητηριακή εμπλοκή, για την ενίσχυση της προσβασιμότητας. Το Λούβρο στο Παρίσι έχει εφαρμόσει πρωτοβουλίες χωρίς αποκλεισμούς, συμπεριλαμβανομένων ξεναγήσεων και εργαστηρίων νοηματικής γλώσσας, για να εξασφαλίσει την προσβασιμότητα για κωφούς και βαρήκοους επισκέπτες.¹⁸ Εν τω μεταξύ, το Εθνικό Μουσείο της Δανίας στην Κοπεγχάγη προωθεί ενεργά την πολιτιστική ποικιλομορφία, μέσω προγραμμάτων που απευθύνονται σε κοινότητες μεταναστών και προσφύγων, προωθώντας τη διαπολιτισμική κατανόηση και την ένταξη.¹⁹ Τα παραδείγματα αυτά αντιπροσωπεύουν μια αυξανόμενη τάση, μεταξύ των μουσείων σε όλη την Ευρώπη, να «αγκαλιάζουν» τη συμμετοχικότητα και να διευρύνουν τις εκπαιδευτικές ευκαιρίες για όλους τους επισκέπτες, ανεξάρτητα από την οικονομική ή κοινωνική προέλευση, τις δεξιότητες, τη φυσική τους κατάσταση ή άλλη κατάσταση.

---

¹⁸Louvre Museum: <https://www.louvre.fr/en/visit/accessibility/visitors-with-physical-disabilities> (Ανάκτηση: 13/03/24).

¹⁹The National Museum of Denmark: https://en.natmus.dk/search/?tx_solr%5Bq%5D=education&tx_solr%5Bpage%5D=2 (Ανάκτηση: 13/03/24).

Αξίζει να αναφερθεί και ένα υποδειγματικό μουσειακό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, για άτομα με νόσο Alzheimer που αναπτύχθηκε από το 2007 έως το 2014 από την ομάδα εκπαίδευσης του Μουσείου Μοντέρνας Τέχνης (MoMA) στη Νέα Υόρκη. Πρόκειται για το “Meet Me at MoMA”, μια πρωτοποριακή πρωτοβουλία με εξειδικευμένες ξεναγήσεις και δραστηριότητες καλλιτεχνικής δημιουργίας, προσαρμοσμένες στα άτομα με νόσο Alzheimer και τους φροντιστές τους. Υπό την καθοδήγηση εκπαιδευμένων παιδαγωγών και εθελοντών, το πρόγραμμα στόχευε στην τόνωση της γνωστικής λειτουργίας, στην προώθηση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και στην ενίσχυση της συνολικής ευημερίας, μέσω της ουσιαστικής ενασχόλησης με την τέχνη. Οι συνεδρίες “Meet Me at MoMA” περιλάμβαναν, συνήθως, ξεναγήσεις μικρών ομάδων σε επιλεγμένα έργα τέχνης από τη συλλογή του MoMA, σχεδιασμένες ώστε να ενθαρρύνουν τους συμμετέχοντες να μοιραστούν προσωπικές σκέψεις, αναμνήσεις και συναισθηματικές αντιδράσεις. Οι ξεναγήσεις έδιναν έμφαση στις αισθητηριακές εμπειρίες, χρησιμοποιώντας τεχνικές όπως η προσεκτική παρατήρηση, η αφήγηση ιστοριών και η απτική εξερεύνηση, για να διευκολύνουν τη σύνδεση με το έργο τέχνης. Μετά την ξενάγηση, οι συμμετέχοντες έπαιρναν μέρος σε πρακτικές δραστηριότητες καλλιτεχνικής δημιουργίας, εμπνευσμένες από τα έργα που είχαν δει, επιτρέποντας τη δημιουργική έκφραση και την προσωπική ερμηνεία.²⁰ Σήμερα, το MoMA υλοποιεί μια πληθώρα εκπαιδευτικών προγραμμάτων και δημόσιων δράσεων που στοχεύουν στην πρόσβαση διαφόρων ομάδων με ασθένειες ή αναπηρίες στο μουσείο και στις συλλογές του.²¹

Στην Ελλάδα αρκετά μουσεία προσφέρουν συμπεριληπτικές δράσεις και συμπεριληπτικά εκπαιδευτικά προγράμματα, που απευθύνονται σε ένα ποικιλόμορφο κοινό, στοχεύοντας με τον τρόπο αυτό στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και στην απονομή μιας μορφής κοινωνικής δικαιοσύνης. Ένα παράδειγμα, αποτελεί το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα, το οποίο προσφέρει καινοτόμα εκπαιδευτικά προγράμματα και υπηρεσίες ειδικά σχεδιασμένα για ομάδες ατόμων με ολική ή μερική απώλεια όρασης (απτικές θεματικές περιηγήσεις και εργαστήρια), με κώφωση και με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, τα οποία υλοποιούνται από τους

---

²⁰About The MoMA Alzheimer's Project: <https://www.moma.org/visit/accessibility/meetme/> (Ανάκτηση: 13/03/24).

²¹Βλ. σχετικά “Access Programms”: <https://www.moma.org/calendar/groups/39> (Ανάκτηση: 27//5/2024).

αρχαιολόγους του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, ανάλογα με τη ζήτηση των ενδιαφερομένων είτε και στο πλαίσιο των ειδικών επετείων. Επιπλέον, υπάρχουν ξεναγήσεις που χρησιμοποιούν ειδικά διαμορφωμένες περιγραφικές αφηγήσεις για να ενισχύσουν την εμπειρία αυτών των επισκεπτών καθώς και εποπτικό υλικό/ καταλόγους, τους οποίους χρησιμοποιούν για να αγγίξουν τις πληροφορίες των εκθεμάτων. Με τα εκπαιδευτικά αυτά προγράμματα το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο καθιστά την πλούσια συλλογή του μουσείου προσιτή σε ένα ευρύτερο κοινό.²²

Όπως θα αναλύσουμε εκτενέστερα παρακάτω, αξίζει να αναφερθεί το project που διοργάνωσε το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης στην Αθήνα τον Μάιο του 2019 σε συνεργασία με το Πολυδύναμο Κέντρο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και φέρει τον τίτλο «Forced Silence». Συμμετείχε μια ομάδα είκοσι εφήβων προσφύγων με διαφορετικές πολιτισμικές καταβολές, εμπειρίες και βιώματα. Σκοπός του προγράμματος ήταν η κοινωνική ένταξη των συμμετεχόντων μέσα από την πρόσβαση στην τέχνη και στον πολιτισμό και την έκφραση των σκέψεων και των συναισθημάτων τους με την αντίστοιχη ευαισθητοποίηση του κοινού όσον αφορά το συγκεκριμένο ζήτημα.

Οι έννοιες της ποικιλομορφίας και της συμπεριληπτικότητας φέρνουν ολοένα και περισσότερο στο προσκήνιο ομάδες πολιτών, οι οποίες έμεναν στη αφάνεια, έξω από τα μουσεία, την εκπαίδευση, τον πολιτισμό, την έρευνα και κατ' επέκταση τη σύγχρονη κοινωνία. Η συμπεριληπτικότητα και η κοινωνική δικαιοσύνη συνεπάγονται την ισότιμη πρόσβαση όλων των πολιτών στην κοινωνία της εκπαίδευσης, του πολιτισμού και της τέχνης. Τα τελευταία χρόνια, διάφορα μουσεία διεθνώς, άλλωστε, έχουν κάνει προσπάθειες για ανάπτυξη δράσεων συμπερίληψης μαθητών της λεγόμενης μη τυπικής ανάπτυξης, δηλαδή μαθητών με μαθησιακές διαταραχές, στο φάσμα του αυτισμού και άλλες συναφείς εκπαιδευτικές ειδικές ικανότητες,²³ αλλά και δράσεις συμπερίληψης γυναικών, των παιδιών από περιθωριοποιημένες ομάδες, ατόμων με αναπηρία, ατόμων με οπτικές ιδιαιτερότητες και, γενικότερα, κατηγορίες πολιτών που δεν ανήκαν έως πρόσφατα στο παραδοσιακό κοινό των μουσείων.

---

²² Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: <https://www.namuseum.gr/episkepsi/> (Ανάκτηση: 08/06/2024).

²³ Βλ. την έρευνα της Κανέλλου (2023) για το συμπεριληπτικό εγχείρημα της documenta 14.

Συμπερασματικά, τα μουσεία διαδραματίζουν ζωτικό ρόλο στην προώθηση της ένταξης και της κοινωνικής δικαιοσύνης, μέσω των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, των εκθέσεων και των πρωτοβουλιών τους για την εμπλοκή της κοινότητας. Υιοθετώντας τις αρχές της προσβασιμότητας, της ποικιλομορφίας και της ισότητας, τα μουσεία έχουν τη δύναμη να καταρρίψουν τα εμπόδια, να αμφισβητήσουν τα στερεότυπα και να ενισχύσουν τις περιθωριοποιημένες φωνές. Μέσω πρακτικών οι οποίες δίνουν προτεραιότητα στην εκπροσώπηση, το διάλογο και τη συνεργασία, τα μουσεία μπορούν να γίνουν καταλύτες για θετική κοινωνική αλλαγή, προωθώντας την κατανόηση, την ενσυναίσθηση και την αλληλεγγύη μέσα στην κοινωνία. Ωστόσο, η επίτευξη πραγματικής συμμετοχικότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης στα μουσεία, απαιτεί συνεχή δέσμευση, διαρκή αυτοκριτική και εμπρόθετη δράση, καθώς και ουσιαστική συνεργασία με διαφορετικές κοινότητες και ενδιαφερόμενους φορείς. Προσπαθώντας συνεχώς να δημιουργούν φιλόξενους και προσβάσιμους χώρους για όλους, τα μουσεία έχουν τη δυνατότητα να εμπνέουν, να ενδυναμώνουν και να μεταμορφώνουν τα άτομα και τις κοινωνίες προς το καλύτερο.

1.4 Κοινωνική Δικαιοσύνη και προσβασιμότητα στο σύγχρονο μουσείο

Στον πρόσφατο ορισμό του μουσείου, ο οποίος κατ' ουσίαν μετέβαλε άρδην το εννοιολογικό περιεχόμενο και τον ρόλο του σύγχρονου μουσείου έπειτα από πενήντα χρόνια, μπορούμε να ανιχνεύσουμε και την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης να προστίθεται στους ιδανικούς στόχους ενός μουσείου. Πώς μπορούν, ωστόσο, τα μουσεία να γίνουν ανοιχτά προς το κοινό, προσβάσιμα και χωρίς αποκλεισμούς, φορείς που θα προάγουν την ποικιλομορφία και τη βιωσιμότητα; Τα σύγχρονα μουσεία, προκειμένου να ανταποκριθούν και να ακολουθήσουν τα δεδομένα των σύγχρονων πολυπολιτισμικών κοινωνιών, όπως έχει ορθά υποστηριχθεί, χρειάζεται να λειτουργούν με γνώμονα τις αρχές της συμπερίληψης και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Η συμπεριληπτικότητα υποστηρίζει την κοινωνική δικαιοσύνη, ακριβώς, επειδή ικανοποιεί την πρόσβαση όλων των πολιτών, ανεξαιρέτως, στα μουσεία, στον πολιτισμό και τη σύγχρονη κοινωνία, χωρίς διακρίσεις και αποκλεισμούς (Artiles, Harris-Murri, & Rostenberg, 2006). Τι θεωρείται όμως «κοινωνική δικαιοσύνη», τι σημαίνει «δίκαιη κοινωνία» και τι «προσβασιμότητα» και πώς αυτές διαχέονται και εφαρμόζονται στα μουσεία και τα πολιτιστικά ιδρύματα;

Η κοινωνική δικαιοσύνη αποτελεί μια έννοια που γεννάται στην αρχαιότητα και ενσωματώνεται σταδιακά και σε άλλες επιστήμες όπως η παιδαγωγική, η νομική και η φιλοσοφία (Marc, 2016). Για τον Πλάτωνα, δικαιοσύνη σημαίνει απλώς να εκφράζεται η αλήθεια και να πληρώνονται τα χρέη (Πολιτεία), ενώ οι απόψεις του Αριστοτέλη για τη δικαιοσύνη αναπτύσσονται στο πέμπτο βιβλίο των Ηθικών Νικομαχείων, το οποίο είναι αφιερωμένο στη γενική δικαιοσύνη και στην ειδική δικαιοσύνη (Λιανός, 2000). Έχουν διατυπωθεί πολλές γνώμες, αλλά είναι δύσκολο να υποστηριχθεί πως οι γνώμες περί δικαιοσύνης συγκλίνουν σήμερα προς έναν ορισμό περισσότερο απ' ό,τι στο παρελθόν (Λιανός, 2000). Ωστόσο, η έννοια αναδύεται και αποκτά εξέχουσα σημασία κατά τη διάρκεια της Βιομηχανικής Επανάστασης, που λόγω ταξικών και πολιτικών αντιπαραθέσεων στην Ευρώπη τον 19ο αιώνα, διάφορες κοινωνικές ομάδες αγωνίζονται για την αναγνώριση των δικαιωμάτων τους και διεκδικούν μια «δίκαιη» κοινωνία. Ο πολυδιάστατος χαρακτήρας της έννοιας οδηγεί στην προσέγγισή της μέσα από τη χρήση ποικίλων ερμηνειών.

Όπως επισημαίνει η Gerwitz (1998), ιστορικά, το περιεχόμενο του όρου «κοινωνική δικαιοσύνη» έχει διαφοροποιηθεί, από το να εμπεριέχει μόνο την έννοια της «κοινωνικής τάξης» και να συμπεριλαμβάνει την ισότητα ως προς το φύλο και τη φυλετική καταγωγή, κατά τις δεκαετίες κυρίως του 1970 και του 1980. Η έννοια επεκτάθηκε σε ζητήματα αναπηρίας και σεξουαλικότητας κυρίως στη δεκαετία του 1990, σε μια εποχή που οι ταυτότητες είναι ρευστές και διαρκώς επαναπροσδιοριζόμενες:

έχει γίνει ξεκάθαρο ότι η κοινωνική δικαιοσύνη δεν αποτελεί πλέον ζήτημα απελευθέρωσης για τη μια ή την άλλη κοινωνική ομάδα. Οι κοινωνικές ομάδες ή σέκτες είναι όλο και πιο δύσκολο να ταυτοποιηθούν σε μια περίοδο στην οποία οι πολιτικές ταυτότητες έχουν γίνει περισσότερο περίπλοκες, κατακερματισμένες και μεταβαλλόμενες

(Griffiths, 1998, σ. 11)

Το κοινό στοιχείο των ποικίλων θεωρητικών προσεγγίσεων της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι ότι βασίζονται στην «ισότητα ως προς κάτι», εφόσον σε όλες τις θεωρίες υπάρχει κάτι σε σχέση με το οποίο τα άτομα θεωρούνται ίσα (Λιανός, 2000). Σύμφωνα με τον ορισμό που καταθέτει ο ψυχολόγος Van den Bos (2003), ως κοινωνική δικαιοσύνη μπορεί να οριστεί η δίκαιη κατανομή εξουσίας, οικονομικών

πόρων και υποχρεώσεων μεταξύ των ανθρώπων που ζουν στην ίδια κοινωνία, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η φυλετική ή η εθνοτική τους καταγωγή, η ηλικία, το φύλο, ο σεξουαλικός προσανατολισμός ή οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Από τον παραπάνω ορισμό εξάγεται το συμπέρασμα πως η κοινωνική δικαιοσύνη είναι συνυφασμένη με την ισότητα ευκαιριών και την ισονομία, έννοιες που αποτελούν τους ακρογωνιαίους λίθους της σύγχρονης δημοκρατικής κοινωνίας.

Παράλληλα με την αποσαφήνιση της έννοιας της «κοινωνικής δικαιοσύνης» θεωρείται αναγκαίο να αποσαφηνιστεί και η έννοια της «προσβασιμότητας». Σε μια σύγχρονη δημοκρατική πολιτεία, η έννοια της προσβασιμότητας ορίζεται ως η ισότιμη πρόσβαση των ατόμων σε κάθε τομέα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η έννοια αυτή είναι συνυφασμένη με την ποιότητα ζωής των ατόμων και την καλλιέργεια ενός ανθρωποκεντρικού περιβάλλοντος, το οποίο διασφαλίζει στο σύνολο των πολιτών το δικαίωμα της ισότιμης συμμετοχής (Σούλης, 2013).

«Στον μουσειακό χώρο, η προσβασιμότητα νοείται ως η φυσική, αισθητηριακή και διανοητική προσέγγιση των μουσειακών συλλογών».²⁴ Αποτελεί έναν όρο με «τεχνικό» χαρακτήρα και αναφέρεται στα χαρακτηριστικά γνωρίσματα αλλά και στον υφιστάμενο εξοπλισμό που θα πρέπει να διαθέτει ένα περιβάλλον, είτε αυτό είναι φυσικό είτε δομημένο,²⁵ ώστε να εξασφαλίζεται η δυνατότητα της χρήσης και της προσέγγισής του με αυτονομία και με ασφάλεια, προκειμένου να χρησιμοποιούνται οι προσφερόμενες υποδομές, τα αγαθά και οι υπηρεσίες από όλους τους πολίτες ανεξαιρέτως (Σούλης, 2013, σ. 13)· (Γεωργακά & Δούκα, 2008, σσ. 28-30)· (Τσιαούση, 2016, σ. 58)· Smithsonian Guidelines 2-9).²⁶ Επιπλέον, αφορά και στη προσπελασιμότητα σε πολιτιστικούς χώρους και στη παροχή πολιτιστικών προγραμμάτων, εκδηλώσεων αλλά και δραστηριοτήτων (Κουτσάμπασης, 2015, σσ. 20-24) που προσφέρονται σε όλους τους πολίτες, καταργώντας τα όποια μειονεκτήματα έχει κατασκευάσει μια κοινωνική δομή. Σύμφωνα με την Εθνική

---

²⁴Κουρούνη, Ε. (2022). Μουσεία και ΑμεΑ Προσβαίνουν, συμμετέχουν, εντάσσονται. *Culture-Journal of Culture in Tourism, Art, Education*, 2(2), σσ. 18-43. <https://resmicte.lis.upatras.gr/culture/article/view/4302/4250> (Ανάκτηση: 14/10/23).

²⁵Ο όρος δομημένο περιβάλλον αναφέρεται στις κατασκευές και υποδομές που προέρχονται από τον άνθρωπο, διασφαλίζοντας τις απαιτήσεις για την ανθρώπινη ζωή (Χριστοφή, 2013: 16).

²⁶Smithsonian. (χ.χ) *Guidelines for Accessible Exhibition Design*: <https://access.si.edu/> (Ανάκτηση: 14/10/23).

Συνομοσπονδία Ατόμων με Αναπηρία, με τον όρο «προσβασιμότητα» νοείται το χαρακτηριστικό του περιβάλλοντος που επιτρέπει σε όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας και λοιπών χαρακτηριστικών να μπορούν αυτόνομα, με ασφάλεια και με άνεση να προσεγγίσουν και να χρησιμοποιήσουν τις υποδομές, τις υπηρεσίες και τα αγαθά που προσφέρονται.²⁷

Οι J. Majewski και L. Bunch (2010) διατύπωσαν μια ευρεία έννοια της προσβασιμότητας που απευθύνεται στα άτομα με ειδικές ανάγκες στο μουσείο, η οποία χωρίζεται σε τρία μέρη και εστιάζει στον σχεδιασμό μιας έκθεσης. Το πρώτο μέρος αφορά στην πρόσβαση στο φυσικό χώρο της έκθεσης και την απρόσκοπτη κίνηση των ατόμων σε αυτόν. Το δεύτερο μέρος αφορά την πρόσβαση στο περιεχόμενο της έκθεσης, η οποία θα επιτευχθεί μέσω της «αποτελεσματικής επικοινωνίας» και σχετίζεται κυρίως με αισθητηριακά όρια και εμπόδια. Το τρίτο μέρος, και το πιο καινοτόμο για την εποχή, είναι αυτό της «πρόσβασης στην αντανάκλασή μας σε μια έκθεση». Το επίπεδο αυτό, της συμπερίληψης δηλαδή των ανάπηρων ατόμων στο ίδιο το περιεχόμενο της έκθεσης, κρίνεται ως το πιο σημαντικό και η επίτευξή του βασίζεται στην ουσιαστική κατανόηση, από μέρους των σχεδιαστών, του φαινομένου της αναπηρίας.

Όσον αφορά στο σημερινό πολιτιστικό τοπίο, η έννοια της «προσβασιμότητας» περιλαμβάνει τόσο παρεμβάσεις στην κτηριακή υποδομή ενός μουσείου όσο και παρεμβάσεις στα βασικά πεδία της νευροδιαφορετικότητας και της πολυγλωσσικής συμμετοχικότητας. Η ενίσχυση της προσβασιμότητας στις πολιτισμικές πρακτικές περιλαμβάνει και τον σχεδιασμό πολυαισθητηριακών εμπειριών. Τα μουσεία όλο ένα και περισσότερο καθιστούν την προσβασιμότητα ως βασική προτεραιότητα των δράσεων και προγραμμάτων τους. Το σύγχρονο μουσείο δεν πετυχαίνει τη συμπερίληψη μόνο με την παροχή ισότιμης πρόσβασης στο κοινό, αλλά απαιτείται να προωθεί την κοινωνική δικαιοσύνη και με το περιεχόμενο των εκθέσεων και συλλογών του.²⁸ Για παράδειγμα μέσα από τη δημιουργία εκθέσεων και

---

²⁷ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΑΤΟΜΩΝ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ (ΕΣΑμεΑ). ΜΕΛΟΣ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΙΚΟΥ ΦΟΡΟΥΜ ΑΤΟΜΩΝ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ, Σχεδιάζοντας πολιτική σε θέματα αναπηρίας, Ιούνιος 2008: <http://repository.edulll.gr/edulll/handle/10795/1050> (Ανάκτηση: 26/03/2024)

²⁸Visser, J. (2016). *Museums and migration – building sustainable, peaceful communities*. Διαθέσιμο στο: The museum of the future: <https://themuseumofthefuture.com/2016/06/14/museums-and-migration-buildingsustainable-peaceful-communities> (Ανάκτηση: 13/10/23).

την προβολή των συλλογών του, με τρόπο ώστε να ευαισθητοποιήσει το κοινό σε θέματα, όπως η αναπηρία, ο ρατσισμός και κάθε είδους διακρίσεις, καθώς και σε θέματα που συνδέονται με την αποικιοκρατία και τις συνέπειές της ή άλλα τραυματικά γεγονότα.

Στο πλαίσιο αυτό, αξίζει να αναφερθεί η έκθεση "Slavery: Ten true Stories of Dutch Colonial Slavery", που διοργανώθηκε από το Rijksmuseum της Ολλανδίας και όλη τη διάρκεια του 2023 και το 2024 παρουσιάστηκε σε διάφορα μουσεία και οργανισμούς σε όλον τον κόσμο, μεταξύ των οποίων και στην έδρα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) στη Νέα Υόρκη. Η έκθεση αυτή, σε συνδυασμό με τις παράλληλες εκδηλώσεις που διοργανώθηκαν, σηματοδοτεί ένα σημαντικό βήμα για την ευαισθητοποίηση του κοινού σχετικά με την ιστορία της δουλείας και τον διαρκή αντίκτυπό της. Η πρωτοβουλία του Rijksmuseum υπογραμμίζει την υποχρέωση των μουσείων να αντιμετωπίσουν το δύσκολο παρελθόν και να ρίξουν φως σε σκοτεινές πτυχές της ανθρώπινης ιστορίας, συμβάλλοντας έτσι την προώθηση της κοινωνικής και της ιστορικής δικαιοσύνης.²⁹

Παρουσιάζοντας δέκα αληθινές ιστορίες, η έκθεση προσφέρει μια συγκλονιστική προσωπική οπτική στις ζωές ατόμων που επηρεάστηκαν από την ολλανδική εμπλοκή στο υπερατλαντικό δουλεμπόριο. Οι ιστορίες αυτές ρίχνουν φως στις ποικίλες εμπειρίες των σκλαβωμένων, των δουλεμπόρων, των ιδιοκτητών φυτειών και των υποστηρικτών της κατάργησης, αναδεικνύοντας την πολυπλοκότητα και τις κληρονομίες της δουλείας στην ολλανδική αποικιακή ιστορία. Μέσω ενός συνδυασμού ιστορικών αντικειμένων, αρχειακών εγγράφων και πολυμεσικών παρουσιάσεων, η έκθεση καλούσε τους επισκέπτες να γνωρίσουν την πραγματικότητα της δουλείας και τον αντίκτυπό της έως και σήμερα στην παγκόσμια κοινότητα αλλά ιδιαίτερα στις εμπλεκόμενες κοινωνίες. Κεντρικό στοιχείο της έκθεσης ήταν ένα tronco —πορτογαλική λέξη για τον «κορμό δέντρου— που ανακαλύφθηκε τη δεκαετία του 1960 στο Zeeland της Ολλανδίας». Πρόκειται για ένα επίμηκες ξύλινο αντικείμενο το οποίο προοριζόταν για να συγκρατεί τα πόδια των σκλάβων στη θέση τους προκειμένου να τους εμποδίζει να δραπετεύσουν.³⁰ Όπως

---

²⁹"Slavery: Ten true Stories of Dutch Colonial Slavery": <https://www.rijksmuseum.nl/en/whats-on/exhibitions/slavery-ten-true-stories-of-dutch-colonial-slavery> (Ανάκτηση: 28/03/24).

³⁰ Mina, A. (2023). Ten Painful Stories of the Dutch Colonial Slave Trade. *Hyperallergic*: <https://hyperallergic.com/810104/ten-painful-stories-of-the-dutch-colonial-slave-trade/>

σημειώνεται και σε έγγραφο του Προγράμματος Ενημέρωσης του ΟΗΕ για το Διατλαντικό Δουλεμπόριο και τη Δουλεία, το οποίο ιδρύθηκε από τη Γενική Συνέλευση το 2007 και συντόνισε την εκδήλωση στην έδρα του ΟΗΕ, το “tronco” λειτουργεί ως μια σκληρή υλική υπενθύμιση ότι 15 εκατομμύρια άνδρες, γυναίκες και παιδιά υπήρξαν θύματα ενός αποτρόπαιου νομιμοποιημένου συστήματος επί αιώνες. Με τη φιλοξενία αυτής της έκθεσης στην έδρα των Ηνωμένων Εθνών, το Rijksmuseum επιδίωξε να ενισχύσει την ευαισθητοποίηση σχετικά με αυτό το σημαντικό ιστορικό κεφάλαιο και να προωθήσει τον διάλογο σχετικά με τον συνεχιζόμενο αγώνα για ιστορική δικαιοσύνη και συμφιλίωση.³¹ Παρουσιάζοντας τέτοια αντικείμενα και τις ιστορίες τους, η έκθεση έχει ως στόχο να αναδείξει τους φυσικούς και ψυχολογικούς περιορισμούς που επιβλήθηκαν στους σκλαβωμένους ανθρώπους.

Η επίσκεψη στα μουσεία, λόγω του ότι αυτά αποτελούν χώρους έκθεσης συλλογών και διατήρησης της μνήμης και της ιστορίας, μπορεί να αποτελέσει μια δυναμική και ισχυρή εμπειρία για τους επισκέπτες τους (Seymour, 2015). Στις μέρες μας, το αίτημα για μια όσο το δυνατόν πιο ειλικρινή αποτύπωση της ιστορίας της δουλείας αλλά και άλλων ιστορικών αδικιών καθώς και κοινωνικών αδικιών, γίνεται όλο και πιο επιτακτικό. Τα μουσεία, όπως δείχνει και ο πρόσφατος ορισμός του ICOM που σχολιάσαμε παραπάνω, οφείλουν να λειτουργούν ως πολύτιμες κοινωνικές δομές που θα συνδράμουν στην ανάδειξη της ποικιλομορφίας των σύγχρονων κοινωνιών και στην ένταξη αφηγήσεων ανθρώπων, ομάδων και κοινοτήτων που μέχρι τώρα βρίσκονταν στο περιθώριο της ιστορίας και της κοινωνίας.³²

Πολλά μουσεία διεθνώς εργάζονται ήδη στη δημιουργία αφηγήσεων περισσότερο συμπεριληπτικών και κοινωνικά δίκαιων (Witcomb, 2009), ώστε ο νέος ορισμός του ICOM να επικυρώνει και όχι μόνο να προοιωνίζει τους νέους κοινωνικούς ρόλους του μουσείου του μέλλοντος. Ωστόσο, εξετάζοντας

---

³¹Για τα εργαλεία απονομής ιστορικής δικαιοσύνης βλ. στο Γ. Κόκκινος, Π. Κιμουτζής, Μ. Καρασαρίνης (επιμ.), *Ιστορία και Δικαιοσύνη*, Αθήνα, Ασίνη 2020.

³²American Alliance of Museums. (2018). *Facing change: Insights from American alliance of museums' diversity, equity, accessibility, and inclusion working group*. Washington, DC: American Alliance of Museums

προσεκτικότερα τον ορισμό του μουσείου, αλλά και τη διεθνή πραγματικότητα των μουσείων, κρίσιμη είναι και η διάσταση της εμπλοκής των πολιτών, της συμμετοχικότητας: «[τα μουσεία] λειτουργούν... και με τη συμμετοχή των κοινοτήτων», αναφέρει ο νέος ορισμός.

Πράγματι πολλά μουσεία, έχουν προχωρήσει περισσότερο και δεν προσμένουν μόνο τη μαζική προσέλευση του κοινού στον χώρο τους, αλλά αναπτύσσουν δράσεις και σχεδιάζουν με τέτοιον τρόπο την παρουσίαση των συλλογών τους ώστε ποικίλες και διαφορετικές ομάδες κοινού να νιώθουν πως είναι ευπρόσδεκτες. Η ουσιαστική πρόσβαση (access) των πολιτών, η εμπλοκή και η συμμετοχή τους στα μουσειακά τεκταινόμενα συνιστούν στόχο πολλών σύγχρονων μουσείων. Στο πλαίσιο αυτό συναντάμε, αρκετά συχνά, συνεργατικά εγχειρήματα ή αλλιώς προγράμματα συνδημιουργίας (co-creation), κατά τα οποία η τοπική κοινότητα και φορείς της κοινωνίας των πολιτών μετέχουν με ρόλο ενεργητικό και αποφασιστικό στις πρακτικές ενός μουσείου. Στο πλαίσιο αυτό της «συνδημιουργίας» εκκολάπτεται μια νέα υβριδική κοινότητα, αποτελούμενη από τους ιθύνοντες του μουσείου και τους πολίτες της εκάστοτε κοινότητας, η οποία καλείται να συνεργαστεί για τη μελλοντική λειτουργία του μουσείου στην κατεύθυνση αφηγήσεων περισσότερο κοινωνικά δίκαιων.

Με αυτόν τον τρόπο μπορούν να αναδυθούν οι ανάγκες τόσο των επαγγελματιών ενός μουσείου όσο και των ίδιων των κοινωνιών. Διαφαίνεται, δηλαδή, ποιες είναι οι προσδοκίες του προσωπικού των μουσείων από τους πολίτες και αντίστοιχα, οι προσδοκίες των πολιτών από ένα σύγχρονο μουσείο. Ταυτόχρονα, αποτελεί μια δήλωση συμπερίληψης, μια δήλωση πως τα μουσεία απεκδύονται, εν πολλοίς, μια αντίληψη ελίτ που έφεραν στο παρελθόν και επιδιώκουν την κοινωνική δικαιοσύνη και τη συμμετοχή (MuseumsEtc, 2010). Επιπροσθέτως, με τέτοιες συνεργατικές και συμμετοχικές πρακτικές, τα μουσεία στην ουσία περιορίζουν την αποκλειστική εξουσία και τον έλεγχο επί τους μουσειακού αφηγήματος που είχαν παραδοσιακά τα ίδια και καθιστούν τις κοινότητες συνδημιουργούς του μουσειακού λόγου. Η ενεργητική συμμετοχή των πολιτών στις λειτουργίες ενός μουσείου, επομένως, περιλαμβάνει μια σειρά από δημοκρατικές διαδικασίες συμμετοχικής λήψης αποφάσεων, οι οποίες συμβάλλουν στον εκδημοκρατισμό του μουσειακού τοπίου.

Ένα ενδιαφέρον και πρώιμο για τα μουσεία τέχνης παράδειγμα εμπλοκής της τοπικής κοινότητας στις μουσειακές πρακτικές υπήρξε το project με τίτλο: “*GO: a community-curated open studio project*” που υλοποίησε το Brooklyn Museum στη Νέα Υόρκη την περίοδο 2012-13.³³ Πρόκειται για ένα πρόγραμμα στο οποίο η τοπική κοινότητα του Μπρούκλιν, η οποία δεν είχε συστηματική επαφή με μουσεία τέχνης, θα γνώριζε από κοντά σύγχρονους καλλιτέχνες αλλά στην ουσία θα αναλάμβανε ενεργό ρόλο στην επιμέλεια της σχετικής έκθεσης (crowd-curating) που διοργάνωσε το μουσείο. Κατά τη διάρκεια του GO, 1.708 καλλιτέχνες με έδρα το Μπρούκλιν άνοιξαν τα εργαστήριά τους στην κοινότητα για δύο μέρες. Υπολογίζεται ότι 18.000 άνθρωποι πραγματοποίησαν περίπου 147.000 επισκέψεις σε ατελιέ προκειμένου να προτείνουν καλλιτέχνες για να συμπεριληφθούν σε ομαδική έκθεση στο μουσείο. Με βάση τους δέκα προτεινόμενους από την κοινότητα καλλιτέχνες, οι επιμελητές του Μουσείου επέλεξαν πέντε καλλιτέχνες για να συμμετάσχουν στην έκθεση, Πρόκειται για μια καινοτόμα δράση, η οποία, πιλοτικά και σε μικρότερο βαθμό, είχε υλοποιηθεί από το ίδιο μουσείο ήδη το 2008. Στόχος ήταν η αμφισβήτηση της «αυθεντίας» και της δύναμης των επιμελητών των εκθέσεων τέχνης στα μουσεία και στις γκαλερί, αλλά κυρίως η άμεση συμμετοχή της τοπικής κοινότητας (community engagement) και η εξοικειώσή του με τη σύγχρονη τέχνη.³⁴ Πολλά μουσεία έχουν, έκτοτε, διοργανώσει ανάλογες εκθέσεις και project, επιχειρώντας μια ταύτιση της πόλης και της γειτονιάς στην οποία εδρεύουν με τους κατοίκους της.

Και στην Ελλάδα, αξιοσημείωτο είναι το πρόγραμμα προσέγγισης της κοινότητας, από το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου στην Κρήτη, το οποίο διοργανώνει προγράμματα προσέγγισης της κοινότητας, για να εμπλέξει τους κατοίκους της περιοχής, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που προέρχονται από περιθωριοποιημένες κοινότητες. Τα προγράμματα αυτά μπορεί να περιλαμβάνουν συνεργατικά έργα, πολιτιστικές εκδηλώσεις και εκπαιδευτικά εργαστήρια, με στόχο την ενίσχυση της αίσθησης του «ανήκειν» και της συμμετοχικότητας.³⁵ Αξίζει να

---

³³Brooklyn Museum (2012). *GO: a community-curated open studio project*: <https://www.brooklynmuseum.org/exhibitions/go/>. (Ανάκτηση: 28/5/2024).

³⁴Hyperallergic (2012). *Brooklyn Museum Returns to Crowd Curating with “Go”*: <https://hyperallergic.com/51784/brooklyn-museum-returns-to-crowd-curating-with-go/>. (Ανάκτηση: 28/5/2024).

³⁵Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου: <https://www.heraklionmuseum.gr/ampelourgou-o-kritikos-ampelonas-sto-archaiologiko-mouseio-irakleiou/>. (Ανάκτηση: 13/03/24).

αναφερθεί η εκδήλωση με τίτλο: «Αμπελουργός. Ο Κρητικός Αμπελώνας στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου» που διοργανώθηκε σε συνεργασία με το Δίκτυο Αμπελουργών Κρήτης στις 15 και 16 Σεπτεμβρίου 2023. Σε μια προσπάθεια εμπλοκής της κοινότητας στις μουσειακές πρακτικές και στο πλαίσιο του Εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς με θέμα: «Πολιτιστική Κληρονομιά και Παράδοση: Μαρτυρίες του χθες στο σήμερα», το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου οργάνωσε εκδήλωση που περιελάμβανε βιωματική περιήγηση στη μόνιμη συλλογή του Μουσείου, ενημέρωση για την ιστορία του κρασιού από την αρχαιότητα έως και σήμερα καθώς και βραδιά γευσιγνωσίας.³⁶

Τα μουσεία, λοιπόν, συνιστούν κοινωνικούς οργανισμούς ζωτικής σημασίας που εξυπηρετούν ατομικές ή ομαδικές, κοινωνικές ή και πολιτισμικές επιδιώξεις. Ακόμη, συνεισφέρουν σημαντικά στη διαμόρφωση της κοινωνίας, τηρώντας μια πολιτική στάση απέναντι στις σύγχρονες καταστάσεις και προωθώντας την ουσιαστική εμπλοκή και συνύπαρξη των μελών της (Lanz, 2017). Το μουσείο, όμως, σήμερα δεξιώνεται από ορισμένους θεωρητικούς με καχυποψία, αναφορικά με τον κοινωνικό του ρόλο, με χαρακτηριστικό το σχόλιο του Sandell πως πρόκειται για ένα πολιτισμικό κατασκεύασμα που χαρακτηρίζεται από μεγάλη μεταλλαξιμότητα «από τις συλλογές ιμπεριαλιστικής κυριαρχίας της ελίτ, στα εκπαιδευτικά ιδρύματα για το κοινό, και τώρα στο μουσείο- πολυκατάστημα και παράρτημα της καταναλωτικής κοινωνίας» (Sandell, 2019). Το τελευταίο αυτό στάδιο, του μουσείου- πολυκαταστήματος, όπως εξηγεί ο Sandell, «παρότι πιο εστιασμένο στο κοινό, ενσαρκώνει το αδιέξοδο του υλισμού» (2019).

Μέσα σε αυτή τη νέα πραγματικότητα με την πληθώρα προκλήσεων που τη χαρακτηρίζουν, το μουσείο, ως ζωντανός οργανισμός που χρειάζεται συνεχώς να ανανεώνεται, οφείλει να συμβαδίζει με τα νέα δεδομένα και να συνδράμει στην κοινωνικοποίηση και την ενσωμάτωση περιθωριοποιημένων ομάδων κοινού στην κοινωνία. Σε αυτό το πλαίσιο, τα μουσεία αναθεωρούν τις αφηγήσεις τους, αναπροσαρμόζουν τις επικοινωνιακές και εκπαιδευτικές τους πολιτικές, καθώς και τις εκθέσεις τους και τα προγράμματά τους, αποσκοπώντας στην απονομή κοινωνικής δικαιοσύνης.

---

³⁶Εκδήλωση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου με τίτλο: «Αμπελουργός. Ο Κρητικός Αμπελώνας στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου»: <https://www.heraklionmuseum.gr/ampelourgos-o-kritikos-ampelonas-sto-archaiologiko-mouseio-irakleiou/> (Ανάκτηση: 07/06/24).

Κεφάλαιο 2ο: Μουσειακή εκπαίδευση – Σύγχρονες Προσεγγίσεις

2.1 Ορισμός, στόχοι, αρχές και μέθοδοι της σύγχρονης μουσειακής εκπαίδευσης

Ο ρόλος των μουσείων σήμερα, ανεξάρτητα από το είδος ή το μέγεθός τους, σχετίζεται με την πρόσβαση στη γνώση και την παροχή δυνατοτήτων για τη δημιουργία της, τη διατήρηση και διάδοση βασικών αξιών προς όφελος της κοινωνίας, τη μη τυπική και δια βίου μάθηση (Vuillaume, 2015). Σε αυτό το πλαίσιο η διαδικασία της μάθησης στα μουσεία αντιμετωπίζεται σε ένα κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο και οι επιμέρους μουσειακές λειτουργίες (συλλογή, διατήρηση, έρευνα, έκθεση) αποτελούν τη βάση για την παιδαγωγική αξιοποίησή του.

Οι όροι «μουσειακή αγωγή», «μουσειοπαιδαγωγική», «μουσειακή εκπαίδευση», «μουσειακή μάθηση» χρησιμοποιούνται έχουν μια κοινή συνισταμένη: αφορούν σε παιδαγωγικές καταστάσεις, πρακτικές και θεωρίες σε μουσεία (Νικονάνου, Μπούνια, Φιλιππουπολίτη, Χουρμουζιάδη, & Γιαννούτσου, 2015). Η στροφή του ενδιαφέροντος προς τον εκπαιδευτικό ρόλο των μουσείων σημειώνεται στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα. Ειδικότερα, κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, στις ΗΠΑ, Μ. Βρετανία και αλλού διαπιστώνεται μια συστηματική θεσμοθέτηση υπηρεσιών που είχαν ως στόχο την ανάπτυξη εκπαιδευτικών πολιτικών στα μουσεία. Στην Ελλάδα, η μουσειοπαιδαγωγική εδραιώθηκε από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και έπειτα (Αντζουλιάτου-Ρετσίλα, 2005), θέτοντας στο προσκήνιο την ανάγκη απομάκρυνσης από τον παραδοσιακό ρόλο των μουσείων ως αποθετηρίων «θησαυρών» του παρελθόντος και ανάδειξης της κοινωνικής αλλά και εκπαιδευτικής αποστολής τους (Νάκου, 2001).

Τα νέα δεδομένα, πολιτιστικά, οικονομικά και κοινωνικά που συντελούνται κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα συμβάλλουν στη δημιουργία συγκεκριμένων εκπαιδευτικών πρωτοβουλιών, δίνοντας έμφαση στη μετάβαση από το μουσείο-ναός στο μουσείο-χώρος μάθησης. Τα ευρωπαϊκά μουσεία ασχολούνται με τον εκπαιδευτικό ρόλο τους, ενώ η μουσειοπαιδαγωγική αναπτύσσει ένα διευρυμένο πεδίο θεωριών. Ήδη στην πρώτη γενική συνέλευση του ICOM το 1948 από τις δώδεκα επιτροπές που ιδρύονται, η μία έθεσε ως στόχο την ενασχόληση των

στελεχών των μουσείων με θέματα εκπαίδευσης και πολιτιστικής δράσης. Πρόκειται για τη Διεθνή Επιτροπή για την Εκπαίδευση και τις Πολιτιστικές Δράσεις του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων (Committee of Education and Cultural Action-ICOM-CECA).

Σύμφωνα με τους Ορφανίδη και Λυριτζή (2012), οι συντονισμένες προσπάθειες των μουσείων να προσελκύσουν το παιδικό και το νεανικό κοινό στους χώρους πολιτισμού έκανε αναγκαία τη συνάντηση της Μουσειολογίας με την επιστήμη της Παιδαγωγικής. Ως αποτέλεσμα, αναδύθηκε ένας νέο, διεπιστημονικό γνωστικό πεδίο, η μουσειοπαιδαγωγική. Αντικείμενο αυτής είναι η επιστημονική διερεύνηση των μουσειολογικών και παιδαγωγικών όρων και αρχών που διέπουν την εκπαιδευτική πολιτική των μουσείων και γενικότερα ορίζουν το πλαίσιο για να σχεδιαστούν, να εφαρμοστούν και να αξιολογηθούν τα μουσειακά εκπαιδευτικά προγράμματα. Σήμερα πλέον, τα εκπαιδευτικά, ή αλλιώς δημόσια, προγράμματα των μουσείων δεν απευθύνονται αποκλειστικά σε σχολικές ομάδες, στο παιδικό και νεανικό κοινό, αλλά επιδιώκουν να συμβάλλουν στην καλλιέργεια ατόμων και κοινωνικών ομάδων ανεξάρτητα από ηλικία, εθνοτική προέλευση, φύλο, κ.ά., καθώς και να αξιοποιήσουν πολύπλευρα τις μουσειακές συλλογές προς όφελος των κοινοτήτων εντός των οποίων δραστηριοποιούνται (Νάκου, 2001).

Ως όρος, η μουσειοπαιδαγωγική δέχθηκε κριτική κυρίως γιατί θεωρήθηκε πως παρέπεμπε σε μια συγκεκριμένη ομάδα στόχου, τα παιδιά, και την εξίσωση της εκπαιδευτικής λειτουργίας του μουσείου με την υπηρετήση στόχων της σχολικής εκπαίδευσης. Έτσι, η διεύρυνση των μουσειοπαιδαγωγικών αρμοδιοτήτων, μεταξύ άλλων με δραστηριότητες δια βίου μάθησης, ανέδειξε τον όρο «μουσειακή εκπαίδευση» ως καταλληλότερο για να περιγράψει τις εκπαιδευτικές δράσεις στα μουσεία. Ωστόσο, με τον όρο «μουσειακή εκπαίδευση» ή «εκπαίδευση στα μουσεία» περιγράφεται, από ορισμένους μελετητές, το σύνολο των γνώσεων, και πληροφοριών που παρέχει ένα μουσείο στους επισκέπτες του μέσω ξεναγήσεων, εργαστηρίων, δράσεων και διαλέξεων, και ο όρος μουσειοπαιδαγωγική χρησιμοποιείται, όπως προαναφέραμε, για να περιγράψει το γνωστικό πεδίο που ερευνά και αξιολογεί τα προγράμματα μουσειακής εκπαίδευσης.

Παρά τις επικαλύψεις και την εννοιολογική ευρύτητα και των δύο όρων, βέβαιο είναι ότι η Νέα Μουσειολογία έθεσε τις βάσεις για την αλλαγή παραδείγματος

και στο πεδίο της μουσειακής εκπαίδευσης. Με βάση τις αρχές της ενεργητικής μάθησης και τη συμπεριληπτική εκπαίδευσης, αλλά και με δεδομένη την πρόθεση των σύγχρονων μουσείων να εστιάσουν στη μουσειακή εμπειρία, η μουσειακή εκπαίδευση, σήμερα, δίνει έμφαση στη συν-δημιουργία της γνώσης μεταξύ των μουσειοπαιδαγωγών και επισκεπτών, προκρίνοντας τον διάλογο, την κριτική σκέψη και τη βιωματική μάθηση. Βέβαια, και η έννοια της μουσειακής εκπαίδευσης έχει δεχτεί κριτική, κυρίως λόγω του ότι η έννοια της «εκπαίδευσης» παραπέμπει σε ένα σώμα ενεργειών πρακτικά προσανατολισμένο, οργανωμένο και αυστηρό, κάτι που δεν συνάδει με τις αρχές που πρεσβεύει ένα σύγχρονο μουσείο.

Η μουσειακή εκπαίδευση, η οποία αποτελεί έναν ιδιαίτερο κλάδο των μουσειακών σπουδών, έχει την δική της θεωρία και μεθοδολογία. Κύριο χαρακτηριστικό της είναι η σύνδεση της εκπαίδευσης με τη μαθησιακή διαδικασία. Η μουσειακή εκπαίδευση βασίζεται σε ενεργητικές μεθόδους μάθησης. Η ενεργητική μάθηση επιστρατεύεται για την ανάπτυξη εκπαιδευτικών προγραμμάτων ανεξαρτήτως βαθμίδας εκπαίδευσης. Η ενεργητική προσέγγιση της μάθησης λαμβάνει υπόψη τις εξατομικευμένες δυνατότητες της σχολικής ομάδας που θα επισκεφθεί το μουσείο. Οι γνώσεις, το κίνητρο της επίσκεψης τους, τα προσωπικά ενδιαφέροντα ακόμα και οι περιορισμοί τους είναι στοιχεία, που καταγράφονται και συντελούν καθοριστικά σε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα μουσειακής εκπαίδευσης (Νικονάνου, 2010).

Για τον λόγο αυτό, όταν μιλάμε για τη «μουσειακή εκπαίδευση» εννοούμε ευρύτερα όχι μόνο τα οργανωμένα εκπαιδευτικά προγράμματα για σχολικές ομάδες, αλλά κάθε μορφής λειτουργία του μουσείου που έχει ευρύτερα εκπαιδευτικό χαρακτήρα και επιχειρεί να επικοινωνήσει τις πληροφορίες για τις συλλογές του σε ένα κοινό ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας ή καταγωγής. Αυτές οι λειτουργίες μπορεί να είναι μορφές άτυπης μάθησης (σε ομάδες ή μεμονωμένα) αλλά και διαλέξεις, θεματικές ξεναγήσεις, εργαστήρια, σεμινάρια, επεξηγηματικές ταμπέλες, έντυπο ενημερωτικό υλικό, και πολυμεσικές εφαρμογές. Η εκπαίδευση στα μουσεία περιλαμβάνει όλους όσους έρχονται σε επαφή μαζί τους, από το Δ.Σ των μουσείων ως τους φύλακες και τους επιμελητές, όσους εργάζονται στο πλαίσιο του μουσείου καθώς και τους φορείς της εκπαίδευσης (Χορταρέα, 2002).

Η Νικονάνου (2015) ταξινομεί και αναλύει τις δραστηριότητες που αναπτύσσονται στα μουσειακά εκπαιδευτικά προγράμματα. Η κάθε δράση στοχεύει στη μάθηση, την ψυχαγωγία, την προσπάθεια να βιώσει το παιδί μια αξιομνημόνευτη εμπειρία. Ως εκπαιδευτικό πρόγραμμα ορίζει κάθε οργανωμένη εκπαιδευτική διαδικασία που εφαρμόζεται σε εκθεσιακά περιβάλλοντα και απευθύνεται σε ομάδες επισκεπτών. Για την οργάνωση των προγραμμάτων επιλέγεται μέσα από μια πληθώρα μεθοδολογιών αυτή που εστιάζει ακριβέστερα στην ηλικία και τα ενδιαφέροντα των συμμετεχόντων. Επιπλέον στην επιλογή της μεθόδου, εξετάζεται και επιλέγεται αυτή που θα διατηρήσει την προσοχή και το ενδιαφέρον των επισκεπτών (Νικονάνου, Μπούνια, Φιλιππουπολίτη, Χουρμουζιάδη, & Γιαννούτσου, 2015). Τα εκπαιδευτικά προγράμματα που αναπτύσσονται στα μουσεία περιλαμβάνουν πλήθος δράσεων, που απευθύνονται σε ποικίλες ομάδες κοινού, σε σχολικές μονάδες όλων των βαθμίδων, σε ομάδες ενηλίκων, σε οικογένειες αλλά και μεμονωμένους επισκέπτες. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται για την υλοποίηση αυτών είναι η αφήγηση, η μαιευτική, η ανακαλυπτική και οι βιωματικές- δημιουργικές μέθοδοι (Νικονάνου, Μπούνια, Φιλιππουπολίτη, Χουρμουζιάδη, & Γιαννούτσου, 2015). Στόχος κάθε μουσειακού εκπαιδευτικού προγράμματος είναι η δημιουργία μιας γέφυρας επικοινωνίας που να τροφοδοτεί συναισθηματικά και διανοητικά τους επισκέπτες στους εκθεσιακούς χώρους. Επιπλέον στόχος είναι η παρότρυνση για διερεύνηση των βαθύτερων νοημάτων των εκθεσιακών αντικειμένων. Παρατηρούμε, λοιπόν, πως το μουσείο μπορεί να αποτελέσει έναν εξέχοντα εξωσχολικό χώρο με σκοπό την απόκτηση γνώσεων (Νικονάνου, Μπούνια, Φιλιππουπολίτη, Χουρμουζιάδη, & Γιαννούτσου, 2015).

Για τη δημιουργία ενός εκπαιδευτικού προγράμματος για παιδιά, η Shaffer (2019), ανέπτυξε και ταξινόμησε διδακτικές στρατηγικές που μπορούν να υιοθετηθούν από τους μουσειοπαιδαγωγούς και έχουν ως κύριο γνώρισμά την παροχή μιας ποικιλίας εμπειριών που ανταποκρίνονται συγκεκριμένα στις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των παιδιών. Οι στρατηγικές είναι:

1. Η αισθητηριακή εξερεύνηση: η ανακάλυψη των εκθεμάτων με την συμμετοχή όλων των αισθήσεων και όχι μόνο της οπτικής εξερεύνησης. Οι πολυαισθητηριακές εμπειρίες είναι σημαντική πηγή γνώσεων για τα μικρά παιδιά.

2. Οι θεματικές εμπειρίες: τα παιδιά αντιλαμβάνονται το νόημα των αντικειμένων που τα περιβάλλει μέσω των συναναστροφών τους. Συγκρίνουν και αναζητούν τις ομοιότητες και προσπαθούν να εντοπίσουν τον τρόπο που συνδέονται τα αντικείμενα και οι εμπειρίες.

3. Μαθαίνοντας να κοιτάζουμε: τα παιδιά παρατηρούν τα εκθέματα. Τα συγκρίνουν και τα καταγράφουν.

4. Η δημιουργική αφήγηση ιστοριών (storytelling): πρόκειται για την εξιστόρηση παραμυθιών και ιστοριών που προβάλλουν τα αντικείμενα του μουσείου. Η αφήγηση μπορεί να ενώσει το εκθεσιακό περιβάλλον με τον προσωπικό κόσμο των παιδιών.

5. Η έρευνα: Παρέχει την ελευθερία στα παιδιά να διερευνήσουν ελεύθερα το ερέθισμα που τους κινεί το ενδιαφέρον με απώτερο στόχο τη μάθηση.

6. Το παιχνίδι: Αποτελεί το βασικό μέσο για να περιπλέξει τον μουσειακό χώρο με τα παιδιά και να λειτουργήσει ως μέσο που θα συνεισφέρει στη μάθηση.

Η μουσειακή αγωγή δύναται να παρέχει εκπαίδευση, καταρρίπτοντας τα στεγανά των αιθουσών του σχολείου. Η απόκτηση της γνώσης, η ανάπτυξη και καλλιέργεια δεξιοτήτων, η καλλιέργεια της ψυχής, η βιωματική μάθηση, η δημιουργικότητα, η συνεργασία, η απουσία κριτικής σκέψης αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά της. Μέσα από τα εκπαιδευτικά προγράμματα, οι συμμετέχοντες/ουσες βιώνουν το παρελθόν και επιχειρούν σύζευξη με το παρόν, εκφράζονται δημιουργικά χωρίς δισταγμούς και περιορισμούς, ψυχαγωγούνται ενώ παράλληλα καλλιεργείται η φαντασία τους.

Στις μεθοδολογίες των συμβατικών εκπαιδευτικών δράσεων περιλαμβάνεται η ξενάγηση-παροχή πληροφοριών από έναν ειδικό, εμπνευστή του μουσείου, παιδαγωγό ή ξεναγό. Η ξενάγηση που εφαρμόζει τη μέθοδο της αφήγησης πραγματώνεται μέσα στο μουσείο ή σε εξωτερικούς χώρους, όπως στην περίπτωση αρχαιολογικών χώρων, ιστορικών τόπων ή ευρύτερων πολιτισμικών συνόλων μιας πόλης ή περιοχής. Προϋποθέτει ένα συγκεκριμένο «κλειστό» σενάριο με προεπιλεγμένες «στάσεις» στον χώρο υλοποίησης, στις οποίες ο μουσειοπαιδαγωγός-εμπνευστής μεταφέρει συγκεκριμένα περιεχόμενα στους επισκέπτες. Οι στόχοι της ξενάγησης είναι κατά

κύριο λόγο γνωστικοί. Ο εμπυχωτής/ξεναγός μεταφέρει, δηλαδή, πληροφορίες κυρίως επιστημονικές σχετικά με τα εκθέματα. Ο επισκέπτης ως παθητικός δέκτης πληροφοριών σπάνια έχει την ευκαιρία να διακόψει την αφήγηση/ξενάγηση για να εκφέρει προσωπικές απόψεις ή να διατυπώσει απορίες και τυχόν ερωτήματα. Στη συμβατική ξενάγηση δεν προβλέπεται η άμεση επαφή και διάδρασή του με τα εκθέματα. Ο εμπυχωτής/ξεναγός βρίσκεται καθ' όλη τη διαδικασία ανάμεσα στον επισκέπτη, την ομάδα επισκεπτών και τα εκθέματα, διατηρώντας τον ρόλο του ειδικού που έχει γνώση του αντικειμένου και έχει ως καθήκον να μεταφέρει τη γνώση αυτή στον επισκέπτη (Νικονάνου, Μπούνια, Φιλιππουπολίτη, Χουρμουζιάδη, & Γιαννούτσου, 2015). Στο πλαίσιο αυτού του τύπου ξενάγησης-περιήγησης στα εκθέματα η επικοινωνία είναι ασύμμετρη, καθώς ο εμπυχωτής με δυσκολία μπορεί να διερευνήσει τις προσδοκίες, τις προτιμήσεις και τα ενδιαφέροντα του κοινού. Οι δε επισκέπτες πρέπει να παραμείνουν ήσυχοι και επικεντρωμένοι στα λόγια του εμπυχωτή, προκειμένου να καταφέρουν να κατανοήσουν τις πληροφορίες που εκείνος προσφέρει.

Η μέθοδος της αφήγησης πραγματεύεται και με δυο άλλα είδη μουσειοπαιδαγωγικών δραστηριοτήτων, τη διήγηση ιστοριών και τις επιδείξεις ειδικών. Η διήγηση ιστοριών προϋποθέτει ένα σενάριο με αρχή – μέση – τέλος και έχει ως σκοπό όχι μόνο την πληροφόρηση των επισκεπτών αλλά και την συναισθηματική τους εμπλοκή, παρέχοντας τους το κίνητρο για μια πιο ενεργητική συμμετοχή σε επόμενες δραστηριότητες. Η επίδειξη ειδικών είναι η μέθοδος που απαιτεί ειδική διαμόρφωση χώρου, εντός του εκθεσιακού χώρου με εργαστηριακές υποδομές ανάλογα με την τεχνική στην οποία αναφέρεται. Στόχος είναι να παρουσιαστεί στους επισκέπτες μια συγκεκριμένη διαδικασία που απαιτεί ειδικές γνώσεις ή δεξιότητες πχ διεξαγωγή πειραμάτων φυσικής ή ηθολογική και άλλα (Νικονάνου, 2010).

Στη μαιευτική μέθοδο περιλαμβάνονται οι εκπαιδευτικές ξεναγήσεις με κατευθυνόμενη συζήτηση και η αλληλεπίδραση εμπυχωτή-ξεναγού με τους συμμετέχοντες. Η συγκεκριμένη μέθοδος εφαρμόζεται με επιτυχία και στη δραστηριότητα της επίδειξης ειδικών που προαναφέρθηκε. Αφόρμηση για την σχέση αλληλεπίδρασης αποτελεί το μουσειακό αντικείμενο ή/και το εποπτικό υλικό που έχει ερμηνευτικό ρόλο και συνοδεύει συνήθως την εκθεσιακή παρουσίαση ή

δημιουργείται αποκλειστικά για την προσέγγιση μια έκθεσης και κατ' επέκταση των περιεχομένων καθώς και των θεμάτων που σχετίζονται με αυτή. Ιδιαιτερότητα αυτής της μεθόδου αποτελεί η προσθήκη στοιχείων διαλόγου στην παραδοσιακή ξενάγηση, προκειμένου να αναδειχθεί η επικοινωνιακή διάσταση των εκθεμάτων αλλά και γενικότερα των μουσειακών χώρων και να πραγματοποιηθεί ενεργητική προσέγγιση αυτών από τους επισκέπτες (Νικονάνου, 2010).

Η ανακαλυπτική μέθοδος περιλαμβάνει την εξερεύνηση στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος ή στην αυτόνομη εκπαιδευτική διαδικασία. Εφαρμόζεται κατά βάση στα παιχνίδια εξερεύνησης του χώρου του μουσείου, που υλοποιούνται στοχεύοντας στην προσέγγιση των μουσειακών εκθεμάτων αλλά και την επαφή με το ευρύτερο εκθεσιακό περιβάλλον. Η μάθηση μέσω της ανακάλυψης προϋποθέτει την ενεργό συμμετοχή των επισκεπτών, την επαφή τους με τα εκθέματα, τον πειραματισμό και την εξερεύνηση, αποκτώντας εμπειρίες. Η εξερεύνηση στοχεύει στην ενδυνάμωση, την αυτόβουλη ενεργητικότητα των επισκεπτών κατά τη διαδικασία προσέγγισης των εκθεμάτων, την άμεση επαφή τους με αυτά και τη βίωση του εκθεσιακού χώρου (Black, 2014).

Τέλος, οι βιωματικές-δημιουργικές μέθοδοι αναφέρονται στη χρήση υλικών-αισθητηριακών δραστηριοτήτων και δράσεων, όπως είναι το μουσειακό θέατρο, ο χορός, η μουσική και η δημιουργική γραφή. Τέτοιου είδους δραστηριότητες λειτουργούν ως μέσο συνδέουν τη μουσειακή εκπαίδευση με την καλλιτεχνική εκπαίδευση και εντάσσουν με δημιουργικό τρόπο τις τέχνες στην προσέγγιση αλλά και τη βίωση της μουσειακής πραγματικότητας. Κύριες συνισταμένες αυτής της μεθόδου αποτελούν η εμπειρία και η δημιουργική έκφραση/αυτοπραγμάτωση. Στόχος είναι να ενισχύσουν την ενεργό συμμετοχή ευρύτατων ομάδων κοινού και να καταστήσουν τους συμμετέχοντες συνδιαμορφωτές της ερμηνείας αλλά και της παραγωγής των νοημάτων προς την κατεύθυνση επίτευξης του συμμετοχικού μουσείου (Simon, 2010).

2.2 Συμπεριληπτικές πρακτικές στη σύγχρονη μουσειακή εκπαίδευση

Όπως συνοψίζει ο Bennett (2003), στον ρόλο του σύγχρονου μουσείου επιτυγχάνεται η συμπερίληψη όλων των κοινωνικών ομάδων, ο σεβασμός προς τη διαφορετικότητα και η προσαρμογή του σε τυχόν αλλαγές που σχετίζονται με το

κοινωνικό γίνεσθαι. Υπό προϋποθέσεις, το μουσείο μπορεί να ανοίξει διαύλους επικοινωνίας με την κοινωνία, ενώ είναι αναγκαία και η διαρκής δέσμευση του μουσείου για ενέργειες που θα το καθιστούν πιο προσιτό και ανοικτό σε ποικίλες ομάδες κοινού. Το μουσείο, στο πλαίσιο του νέου του κοινωνικού ρόλου, προσεγγίζει το «ακαθόριστο κοινό», στο οποίο ασκεί αλληλεπίδραση με ιδιαίτερα διευρυμένο τρόπο, εξαλείφοντας τις κοινωνικές ανισότητες και τα κοινωνικά στερεότυπα (Dodd & Sandell, 2001).

Οι βάσεις της νέας αυτής στάσης του μουσείου απέναντι στις κοινωνικά ευάλωτες ή και περιθωριοποιημένες ομάδες εντοπίζονται στα μέσα της δεκαετίας του 1980, περίοδο κατά την οποία τα μουσεία κλήθηκαν να αντιπροσωπεύσουν διάφορες ομάδες και να αποτελέσουν «κοινωνικά αντιπροσωπευτικούς χώρους», σε αντίθεση με κάθε είδους ανισότητα που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη κοινωνία. Πρακτικά, το άνοιγμα του μουσείου προς μη προνομιούχες ομάδες αποτέλεσε έναυσμα ώστε οι ομάδες αυτές να αναδείξουν τη ταυτότητά τους μέσα από το μουσείο. Για το δε μουσείο ήταν αφορμή να στοιχειοθετήσει το περιεχόμενό του ώστε αυτό να ανταποκρίνεται στο σύνολο των δυνητικών χρηστών (Gonzales, 2020). Παρόλο που υπάρχουν πολλά μουσεία στον κόσμο με ποικίλες δράσεις και προγράμματα, φαίνεται, ωστόσο, ότι δεν γίνονται σημαντικές προσπάθειες για να έχουν όλοι ισότιμη πρόσβαση στην τέχνη και τον πολιτισμό, όπως δικαιούνται. Αυτό, γιατί ίσως είναι επιφυλακτικοί και εστιάζουν σε άλλες προτεραιότητες (Anderson, 2012).

Πρόσφατα, η UNESCO (2019) ασχολήθηκε με τις απαραίτητες ενέργειες για την άρση των αποκλεισμών στα μουσεία και προχώρησε στη «Σύσταση για τα Μουσεία και τις Συλλογές», ορίζοντας τον σύγχρονο κοινωνικό ρόλο τους και τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες το μουσείο οφείλει να απευθύνεται. Μεταξύ άλλων, η Σύσταση της Unesco έκανε λόγο για την αναγκαιότητα λήψης στοχευμένων μέτρων από την πλευρά των μουσείων για την υπεράσπιση των θεμελιωδών αρχών της κοινωνικής τους αποστολής (ένταξη και συνοχή, ενίσχυση των κοινωνικών δεσμών), μέτρων για τη διευκόλυνση της ισότιμης πρόσβασης στα μουσεία και τις συλλογές, καθώς και για τη σημασία ανάδειξης σύγχρονων κοινωνικών θεμάτων (ανθρώπινα δικαιώματα, ισότητα των φύλων), πρωτοβουλιών για την προώθηση του διαλόγου και των συμπράξεων μεταξύ μουσείων και τοπικών κοινοτήτων.

Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί η περίπτωση των μουσείων της Βρετανίας στα τέλη της δεκαετίας του 1990, όπου τα μουσεία χρησιμοποιήθηκαν ως μοχλός της συμπερίληψης ευάλωτων και περιθωριοποιημένων κοινωνικών ομάδων. Όπως διαπιστώθηκε, η διεύρυνση του κοινωνικού ρόλου των μουσείων διευκολύνθηκε σε σημαντικό βαθμό κατόπιν κρατικής επιχορήγησης. Συγκεκριμένα, ο κρατικός φορέας που είναι αρμόδιος για τον πολιτισμό προχώρησε σε μία σειρά από δράσεις, στις οποίες περιλαμβάνονταν ο προσδιορισμός των χαρακτηριστικών εκείνων που οδηγούν σε κοινωνικό αποκλεισμό, στη χαρτογράφηση των ομάδων που αποκλείονται και στην κατανόηση των αναγκών που έχουν οι ομάδες αυτές ως προς τον πολιτισμό. Ακόμη, έγινε αξιολόγηση των πρακτικών που εφαρμόστηκαν από τους ενεργούς πολιτιστικούς φορείς και οργανισμούς και καταστρώθηκε στρατηγικός σχεδιασμός ισοκατανομής των χρηματοδοτικών πόρων. Τέλος, όπως σημειώνεται και από την Ομάδα για τα Μουσεία Μεγάλων Τοπικών Αρχών (Group for Large Local Authority Museums, 2000),³⁷ πραγματοποιήθηκε επιμόρφωση στελεχών των μουσείων με στόχο να εμπεδώσουν τη νέα μουσειακή κουλτούρα, εγχείρημα το οποίο δημοσιοποιήθηκε στο κοινό και τέλος, αξιολογήθηκαν και αναζητήθηκαν προοπτικές για περαιτέρω βελτίωση.

Οι θεωρητικές βάσεις στις οποίες θεμελιώνεται η μουσειακή εκπαίδευση προκειμένου να εναντιωθεί στον κοινωνικό αποκλεισμό έχουν την αφετηρία τους στον στοχασμό του Βραζιλιάνου φιλόσοφου και παιδαγωγού Paulo Freire. Όπως αναφέρει και η Νικονάνου (2015), ο Freire εστιάζει το ενδιαφέρον του στο είδος εκείνο της γνώσης που μπορεί να βοηθήσει τους ανθρώπους να αλλάξουν τη ζωή τους και τον κόσμο μέσω αυτού που αποκαλεί «απελευθερωτική μάθηση». Θέτει στο επίκεντρο της δουλειάς του τους φτωχούς —και τους μη έχοντες πρόσβαση στη γνώση— χωρικούς της Λατινικής Αμερικής, δίνοντας έμφαση στην αδυναμία των ανθρώπων αυτών να διαμορφώνουν αυτόνομα την πορεία της ζωής τους, αφού οι ιεραρχικές δομές και οι σχέσεις εξουσίας που συνδέονται με τη γνώση δεν τους επιτρέπουν να αναπτύσσουν το δικό τους γνωστικό υπόβαθρο και τον πλούτο των εμπειριών τους.

---

³⁷Group for Large Local Authority Museums (GLLAM). (2000). Museums and Social Inclusion: The GLLAM Report. Research undertaken by the Research Centre for Museums and Galleries (RCMG), Department of Museum Studies, University of Leicester. Leicester: University of Leicester: <https://le.ac.uk/-/media/uol/docs/research-centres/rcmg/publications/gllam-interior.pdf> (Ανάκτηση: 12/03/2024)

Για τον Freire, λοιπόν, δύο είναι οι βασικές αρχές της προσέγγισής του: ο διάλογος και η διατύπωση και συζήτηση προβλημάτων. Ο διάλογος γίνεται αντιληπτός ως μία αμφίδρομη συνεργατική διαδικασία, που δίνει τη δυνατότητα για ισότιμη ανταλλαγή απόψεων μεταξύ δασκάλων και μαθητευομένων. Από τη στιγμή που οι μαθητευόμενοι αντιλαμβάνονται τις αφετηρίες της καταπίεσής τους μέσα στην «κουλτούρα της σιωπής» που επιβάλλεται από τις ιεραρχικές δομές της παραδοσιακής εκπαίδευσης, ο Freire (1982) θεωρεί και υποστηρίζει ότι αναπτύσσουν ένα είδος κριτικής αντίληψης που τους ενδυναμώνει και τους επιτρέπει να πάρουν μέρος σε συλλογικές δράσεις οι οποίες οδηγούν σε προσωπικές και κοινωνικές αλλαγές. Στην πορεία αυτή, ο κόσμος γίνεται λιγότερο καταπιεστικός και ανθρωπιστικά προσανατολισμένος, γεγονός που επηρεάζει την κοινωνία στο σύνολό της.

Η Simon (2010) υποστηρίζει πως η συμπερίληψη έχει αποκτήσει περίοπτη θέση στις σύγχρονες μουσειολογικές θεωρίες αλλά και, σε ορισμένο βαθμό, στη μουσειακή πράξη. Στόχος είναι να έχουν πρόσβαση σε αυτό όλες οι ποικίλες ομάδες κοινού. Όμως, το εγχείρημα αυτό δε σταματά στην πρόσβαση, αλλά περιλαμβάνει το ευρύτερο εκσυγχρονιστικό εγχείρημα, το οποίο η Simon προσδιορίζει ως «συμμετοχή». Υπό αυτό το πρίσμα, του «συμμετοχικού μουσείου», όσοι νοούνται ως «διαφορετικοί», ως οι «άγνωστοι» της ιστορίας, τίθενται στο επίκεντρο του μουσειακού-εκθεσιακού σχεδιασμού και προσκαλούνται να προσθέσουν τις δικές τους φωνές, τις δικές τους ιστορίες στο μουσειακό αφήγημα. Για να επιτευχθούν οι στόχοι αυτοί, απαιτείται η συμμετοχή, ο δημιουργικός διάλογος και η ανταλλαγή της γνώσης να συνιστούν θεμελιώδεις έννοιες-συνθήκες της μουσειακής εκπαίδευσης και οι συμμετέχοντες να μετατρέπονται, στην πορεία, από επισκέπτες σε συνεργάτες, συντελεστές και συν-δημιουργοί. Για ένα ουσιαστικά συμμετοχικό και συμπεριληπτικό μουσείο, χρειάζεται οι ευάλωτες και περιθωριοποιημένες ομάδες να λαμβάνουν μέρος σε όλα τα στάδια της οργανωτικής διαδικασίας, ακόμη και να συμμετέχουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων που αφορούν στο εκάστοτε μουσειακό αφήγημα (Gonzales, 2020).

Σήμερα, προκειμένου τα μουσεία να ανταποκριθούν σε θέματα που άπτονται κοινωνικού αποκλεισμού και με στόχο τη διεύρυνση του κοινού τους, τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά, έχουν προχωρήσει σε μία σειρά από πρακτικά αλλά και

ουσιαστικά βήματα. Συγκεκριμένα, αυτά τα πρακτικά βήματα, όμως, έχουν αντίκρισμα μόνο αν συνδέονται με ευρύτερες αλλαγές στην αντίληψη, τη νοοτροπία και τον προγραμματισμό των πολιτιστικών φορέων. Τα μουσεία μπορούν να αναδείξουν τη δέσμευσή τους στην ενίσχυση της κοινωνικής συμμετοχής με τον ορισμό συγκεκριμένων στόχων (όπως αυτοί αναφέρονται στο πλαίσιο ενός «συμμετοχικού μουσείου») για τη διεύρυνση του κοινού τους, τον εντοπισμό στόχων κοινωνικής ένταξης, τη δημιουργία μετρήσιμων όρων επιτυχίας και την αξιολόγηση, ανανέωση και παρακολούθηση των προγραμμάτων και των εξελίξεων (Νικονάνου, Μπούνια, Φιλίππουπολίτη, Χουρμουζιάδη, & Γιαννούτσου, 2015).

Η Bodo (2013) υπογραμμίζει την πολύπλοκη σχέση μεταξύ των μουσείων και των κοινοτήτων που επιδιώκουν να εκπροσωπούν, εστιάζοντας στις έννοιες των «πολλαπλών ταυτοτήτων» και του «διαπολιτισμικού χώρου». Έτσι, πολλοί επαγγελματίες των μουσείων έχουν την πεποίθηση ότι οι κοινότητες ενδιαφέρονται μόνο για αντικείμενα που συνδέονται άμεσα με την πολιτιστική τους κληρονομιά. Η παραδοχή αυτή μπορεί να οδηγήσει σε έλλειψη εμπλοκής με την ευρύτερη, πιο περιεκτική ιδέα των «πολλαπλών ταυτοτήτων» εντός των κοινοτήτων. Από την άλλη πλευρά, η απροθυμία υιοθέτησης αυτών των εννοιών στις μουσειακές πρακτικές δεν οφείλεται αποκλειστικά στις παραδοχές των επαγγελματιών. Οι ίδιες οι κοινότητες συχνά αντιστέκονται σε αυτές τις ιδέες, φοβούμενες ότι η αναγνώριση των πολλαπλών ταυτοτήτων θα μπορούσε να αποδυναμώσει τις πολιτισμικές διαφορές τους ή/και να υπονομεύσει τους μακροχρόνιους αγώνες τους για αναγνώριση και εκπροσώπηση. Οι κοινότητες αυτές έχουν αγωνιστεί επί δεκαετίες για να αναγνωριστούν και να εκπροσωπηθούν με ακρίβεια οι μοναδικές πολιτιστικές τους ταυτότητες και είναι επιφυλακτικές απέναντι σε οτιδήποτε μπορεί να θέσει σε κίνδυνο αυτά τα σκληρά κερδισμένα επιτεύγματα. Έτσι, η Bodo (2013) θέτει το ερώτημα:

Πώς μπορούν λοιπόν τα μουσεία να ξεπεράσουν αυτή την τάση της «απλούστευσης» από τη μια και να κερδίσουν αυτήν την αντίσταση και τον σκεπτικισμό από την άλλη;

Η Bodo (2013) τονίζει την έννοια της «συμμετοχής» στην οποία εμπεριέχεται η διαπολιτισμική εργασία και η οποία αποτελεί αρωγό για την αντιμετώπισή της – όχι ως προς το είδος της «ενδυνάμωσης» (empowerment-lite) που υιοθετείται από πολλά

πολιτιστικά ιδρύματα, αλλά ως προς την καλλιέργεια μιας αμοιβαιότητας μεταξύ του μουσείου και του διαφορετικού κοινού του, φέρνοντας σε διάλογο τις διαφορετικές εμπειρίες και βάσεις γνώσεων και παρέχοντας σε ένα ευρύ κοινό πραγματικές ευκαιρίες για αυτο-αναπαράσταση και συνεργατική δημιουργία νοημάτων. Η σύγχρονη μουσειακή θεωρία διακρίνει ως βασικές συμπεριληπτικές μουσειοπαιδαγωγικές πρακτικές τις ακόλουθες:

- Η ενεργός συμμετοχή των ετερογενών ομάδων κατά τη διαδικασία ανάπτυξης των νέων, κοινών αφηγήσεων αναφορικά με τις συλλογές, μέσα από μεθοδολογίες όπως είναι το storytelling, κατά το οποίο όσοι λαμβάνουν μέρος συνεισφέρουν σημαντικά στη γνώση, την κατανόηση αλλά και την ερμηνεία των αντικειμένων που περιλαμβάνονται στα μουσεία.
- Η συμβολική υιοθέτηση των αντικειμένων που λειτουργούν ως μέσα «γεφύρωσης» και δημιουργούν μία νέα «αντήχηση», αποκαλύπτοντας τους απροσδόκητους δεσμούς ανάμεσα στα αντικείμενα και τα άτομα εκτός των ορίων του «ανήκειν».
- Η αλληλεπίδραση με καλλιτέχνες, ώστε να είναι εφικτή η ανάπτυξη νέων προοπτικών σχετικά με τις έννοιες της «κληρονομιάς» ή της «ταυτότητας» και της διαμεσολάβησης των νέων καλλιτεχνικών μέσων έκφρασης.

Το σύνολο των παραπάνω πρακτικών στηρίζεται στην αναγνώριση του μουσείου ως θεσμού στον οποίο ενθαρρύνεται ο συμμετοχικός και συνεργατικός σχεδιασμός, ως χώρου στον οποίο δεν μεταδίδεται απλά η γνώση, αλλά παράγεται από κοινού (Bodo, 2013).

Αναφορικά, ειδικότερα, τη συμπερίληψη ατόμων με αναπηρία, είναι σημαντικό να τονιστεί πως σε αυτήν την περίπτωση η έννοια της συμπερίληψης δεν αφορά αποκλειστικά και μόνο στη διασφάλιση συνθηκών φυσικής πρόσβασης των ατόμων με αναπηρία στο μουσείο. Πολύ περισσότερο, αφορά σε πρακτικές που θα επιτρέπουν τη δημιουργία και την παρουσίαση στα μουσεία περιεχομένου που θα σχετίζεται με την αναπηρία. Στόχος είναι να δημιουργηθούν νέες αφηγήσεις που θα ανατρέπουν στερεότυπα και αρνητικές στάσεις που ως προς την αναπηρία (Sandell, 2007).

Η Sandell (2019), τονίζει πως η δυνατότητα για ουσιαστική κατανόηση των ατόμων με αναπηρία, όχι απλά ως δυνητικά μέλη του κοινού αλλά κυρίως ως ομάδα με πολιτισμούς, ιστορίες και εμπειρίες αξίζει την προσοχή και τη συμπερίληψη στις αφηγήσεις των μουσείων. Έχει ιδιαίτερη βαρύτητα για τη διαδικασία επαναπροσδιορισμού του μουσείου συγκριτικά με τα διαχρονικά ερωτήματα που αφορούν στην αξία της ανθρώπινης ζωής αλλά και την ηθικά ενημερωμένη κοινωνική απόκριση σε αυτά. Όπως συμπληρώνει η ίδια, όλο και πιο αναγκαίο είναι να αναγνωριστεί ο προσανατολισμός του μουσείου προς τον κοινωνικό ακτιβισμό, κατά τον οποίο το μουσείο δεν πλαισιώνει απλά, αλλά διαμορφώνει με ενεργό τρόπο τις αντιλήψεις που χαρακτηρίζουν τις κοινωνίες αναφορικά με τη διαφορετικότητα και αναλαμβάνοντας δράση κατά της προκατάληψης και της διάκρισης.

Προγράμματα για ομάδες που εμπίπτουν στην κατηγορία του κοινωνικού αποκλεισμού οργανώνονται από πολλά μουσεία τόσο σε διεθνές όσο και σε εθνικό επίπεδο. Από την Ελλάδα, αξίζει να αναφερθεί το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (ΒΧΜ) στην Αθήνα και η συνεργασία του με τη Μονάδα Απεξάρτησης «18 Άνω» του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Αττικής και το Ανοικτό Πρόγραμμα «ΔΙΑΒΑΣΗ» του Κέντρου Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων που οδήγησε στη διοργάνωση και υλοποίηση μιας σειράς εκπαιδευτικών προγραμμάτων - συναντήσεων μεταξύ των ανθρώπων του μουσείου και των ατόμων που παρακολουθούν τα προγράμματα των δομών αυτών (Γκότσης & Βοσνίδης, 2011). Πανομοιότυπα προγράμματα οργανώνονται και από το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης (ΕΜΣΤ), επίσης στην Αθήνα, το οποίο εγκαινίασε το 2009 ένα πιλοτικό πρόγραμμα με τίτλο «ΕΜΣΤ Χωρίς Σύνορα».³⁸ Στο πλαίσιο αυτού διοργανώνονται σειρές δράσεων, εργαστηρίων, διαλέξεων και ξεναγήσεων βασισμένων στις εκθέσεις του μουσείου σε συνεργασία με μονάδες απεξάρτησης, κέντρα για άτομα τρίτης ηλικίας, την Ελληνική Εταιρεία Παρηγορητικής και Συμπτωματικής Φροντίδας Καρκινοπαθών και μη Ασθενών, τη Μονάδα Ακαδημαϊκής Στήριξης και Προσβασιμότητας Φοιτητών με Αναπηρία της ΑΣΚΤ, ομάδες μεταναστών και άλλους φορείς της κοινωνίας των πολιτών.³⁹ Αυτές οι δράσεις του ΕΜΣΤ έδωσαν,

---

³⁸ΕΜΣΤ χωρίς Σύνορα: <https://www.emst.gr/category/emst-xoris-synora> (Ανάκτηση: 03/04/2024).

³⁹Το ΕΜΣΤ διακρίθηκε το 2012 από τη Διεθνή Επιτροπή για την Εκπαίδευση και τις Πολιτιστικές Δράσεις του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων (ICOM-CECA).

μάλιστα, την αφορμή για το θέμα της παρούσας εργασίας και εξετάζονται αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

Συμπερασματικά, τα τελευταία χρόνια πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση ενός μουσείου ανοικτού, προσβάσιμου, συμμετοχικού και συμπεριληπτικού που θα συνεργάζεται στενά με ποικίλους κοινωνικούς φορείς κερδίζουν έδαφος και ολοένα και περισσότερα μουσεία αναλαμβάνουν συναφείς πρωτοβουλίες. Η ανάγκη για αλλαγή στην πολιτιστική πολιτική και τη λειτουργία των μουσείων είναι επιτακτική και η ενσωμάτωση θεμάτων κοινωνικής ένταξης και ίσων ευκαιριών απαιτεί συνεχή προσπάθεια και δέσμευση. Το να θέσει κανείς στην καρδιά του μουσείου ζητήματα κοινωνικής ένταξης και ίσων ευκαιριών προϋποθέτει τη σταθερή συνεργασία με εκπροσώπους αποκλεισμένων και ευάλωτων κοινωνικών ομάδων και, ταυτόχρονα, την απομάκρυνση από τα παραδοσιακά στεγανά της μουσειακής πράξης που αφορούσε ένα ειδικό, ελίτ κοινό. Η πολιτισμική αλλαγή για την οποία γίνεται τόσος λόγος, η ενθάρρυνση της αποδοχής της διαφορετικότητας, η προώθηση της κοινωνικής συνοχής, η ισότιμη πρόσβαση όλων των πολιτών και η στην πράξη εφαρμογή των αρχών της συμπερίληψης και της κοινωνικής δικαιοσύνης απαιτούν όχι μόνο καλές προθέσεις σε επίπεδο ορισμών. Νέα, τολμηρά και αυτοκριτικά μουσειακά αφηγήματα, καινοτόμες μουσειοπαιδαγωγικές δραστηριότητες και αντίστοιχο εκπαιδευτικό υλικό για ευπαθείς και κοινωνικά αποκλεισμένες πληθυσμιακές ομάδες (άτομα τρίτης ηλικίας, άτομα με αναπηρία, άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας, κρατούμενοι/ες, θρησκευτικές – εθνικές – πολιτισμικές μειονότητες, μετανάστες, πρόσφυγες, τοξικοεξαρτημένα άτομα, καθώς και διαρκής επιμόρφωση των στελεχών των μουσείων και, κυρίως, σταθερή αλληλεπίδραση με τις τοπικές κοινότητες και την κοινωνία των πολιτών συνιστούν τη βάση οποιασδήποτε προσπάθειας αλλαγής παραδείγματος και στροφής προς ένα μουσείο συμπεριληπτικό και περισσότερο κοινωνικά και ιστορικά δίκαιο (Gibbs, Sani, & Thompson, 2007).

Κεφάλαιο 3ο: Μελέτη Περίπτωσης: Το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης στην Αθήνα

3.1 Ιστορία του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης

Το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης έχει την έδρα του στην Αθήνα και πιο συγκεκριμένα στεγάζεται στο πρώην εργοστάσιο ζυθοποιίας Φιξ στη Συγγρού, στη διεύθυνση Λεωφ. Καλλιρρόης και Αμβροσίου Φραντζή. Αποτελεί Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα και εποπτεύεται από το Υπουργείο Πολιτισμού. Η ίδρυσή του χρονολογείται στο 1997 και η απαρχή της λειτουργίας του τοποθετείται στο 2000. Τον Ιανουάριο του 1995, η «Ομάδα Εργασίας για τη Χάραξη Εθνικής Πολιτικής στα Εικαστικά», η οποία είχε συγκροτηθεί από την τότε κυβέρνηση και αποτελείτο από 16 μέλη,⁴⁰ πρότεινε την Ίδρυση Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης (ΕΜΣΤ). Τα πορίσματα αυτής της Ομάδας Εργασίας οδήγησαν στην ίδρυση του ΕΜΣΤ και στην επιλογή του κτηρίου Φιξ ως μόνιμη στέγη του μουσείου. Ως αποτέλεσμα, το ΕΜΣΤ ιδρύεται τον Δεκέμβριο του 1997 με βάση τον νόμο 2557/1997.⁴¹ Με τον ίδιο νόμο ιδρύθηκε και το Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης (ΚΜΣΤ) με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Έτσι, μετά από δεκαετίες συζητήσεων, διεκδικήσεων και ματαιώσεων της προσπάθειας ίδρυσης ενός μουσείου σύγχρονης τέχνης, ιδρύονται στην Ελλάδα δύο εποπτευόμενα και επιχορηγούμενα από το κράτος μουσεία αφιερωμένα στη σύγχρονη, εγχώρια και ξένη, εικαστική παραγωγή.⁴²

---

⁴⁰Η ομάδα αυτή αποτελούνταν από τους Χρόνη Μπότσογλου (ζωγράφος) στη θέση του Πρόεδρου, τον Νίκο Κεσσανλή (ζωγράφος), την Τζούλια Δημακοπούλου (διευθύντρια αίθουσας τέχνης), την Άννα Καφέτση (ιστορικό της τέχνης), τον Σάββα Κονταράτο (αρχιτέκτονα), τον Εμμανουήλ Μαυρομμάτη (ιστορικό της τέχνης), τη Βασιλική Γεωργίου (προϊσταμένη του Τμήματος Εικαστικών Τεχνών), τον Χαράλαμπο Δαραδήμο (γλύπτη), την Κλεοπάτρα Δίγκα (ζωγράφος), τη Μαρίνα Ηλιάδη (διευθύντρια αίθουσας τέχνης), τη Βάσω Κυριάκη (ζωγράφος), τον Γιώργο Λαζόγκα (ζωγράφος), τη Μαρία Μαραγκού (κριτικό τέχνης), την Έφη Στρούζα (ιστορικό της τέχνης), τον Δημήτρη Τρίκα (δημοσιογράφος) και την Καλλιόπη Σαρανταένα (υπάλληλο του Τμήματος Εικαστικών Τεχνών του ΥΠΠΟ), <https://www.emst.gr/emst-timeline> (Ανάκτηση: 30/3/2024).

⁴¹ΦΕΚ Τεύχος Α 271_ 24_12_1997 Ν.2557-1997- Ιδρυτικός Νόμος ΕΜΣΤ, <https://www.e-nomothesia.gr/kat-arxaiotites/n-2557-1997.html> (Ανάκτηση: 30/3/2024). Ο Εσωτερικός Κανονισμός Λειτουργίας του ΕΜΣΤ, ο ιδρυτικός νόμος καθώς και οι τροποποιήσεις αυτού είναι διαθέσιμα στο *ΕΜΣΤ-Διοίκηση-Προσωπικό*, <https://www.emst.gr/to-emst/management> (Ανάκτηση: 4/4/2024).

⁴²Για μια συνοπτική επισκόπηση του ιστορικού των αιτημάτων για την ίδρυση ενός μουσείου σύγχρονης τέχνης βλ. στο Κωνσταντίνος Νικολάου, *Ο θεσμός του Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης στην Ελλάδα: Μια ιστορική αναδρομή των αιτημάτων και των ενεργειών για ίδρυσή του στο β' μισό του 20ού αιώνα*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης &

Το κτήριο ΦΙΞ, όπου στεγάζεται σήμερα το ΕΜΣΤ, αποτελεί ένα εμβληματικό τοπόσημο, το οποίο κατασκευάστηκε ως εργοστάσιο της ζυθοποιίας Φιξ στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και έκτοτε ξεχωρίζει στο αθηναϊκό τοπίο. Ανακατασκευάστηκε κατά το έτος 1957, όταν η οικογένεια Φιξ αποφάσισε να αναθέσει το έργο ανάπλασης του κτιρίου σε έναν από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του μεταπολεμικού μοντερνισμού στην Ελλάδα, τον αρχιτέκτονα Τάκη Ζενέτο, σε συνεργασία με τον Μαργαρίτη Αποστολίδη. Ωστόσο, το κτήριο εγκαταλείφθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1970.⁴³ Το 2000 ο ισόγειος χώρος του εγκαταλειμμένου κτηρίου παραχωρήθηκε στο νεοσύστατο τότε ΕΜΣΤ, το οποίο εγκαινίασε τη λειτουργία του με την έκθεση «Σύνοψις 1. Επικοινωνίες», σε επιμέλεια της ιδρυτικής του διευθύντριας, Άννας Καφέτση. Έργα που παρουσιάστηκαν σε εκείνη την περιοδική έκθεση αποτέλεσαν και τον πρώτο κορμό της μόνιμης συλλογής του μουσείου.

Το 2002 αποφασίστηκε ότι το κτήριο ΦΙΞ θα αποτελέσει τη μόνιμη στέγη του μουσείου και προκηρύχθηκε αρχιτεκτονικός διαγωνισμός για την εκπόνηση μελέτης αποκατάστασης του ιστορικού κτιρίου. Προκειμένου να υλοποιηθούν οι εργασίες ανακατασκευής του κτηρίου, από το 2003 το ΕΜΣΤ θα παρουσιάζει το εκθεσιακό του πρόγραμμα σε άλλους χώρους, αρχικά στο Μέγαρο Μουσικής Αθηνών και, στη συνέχεια, στο Ωδείο Αθηνών, ενώ ορισμένες εκθέσεις έλαβαν χώρα σε δημόσιους χώρους, όπως στην χαρακτηριστική περίπτωση της υπαίθριας έκθεσης «Ο Μεγάλος Περίπατος» που παρουσιάστηκε στο ιστορικό κέντρο της πρωτεύουσας.⁴⁴ Το έργο ανακατασκευής του πρώην εργοστασίου Φιξ ολοκληρώθηκε τον Μάιο του 2015 και οι διοικητικές υπηρεσίες του μουσείου μεταφέρθηκαν εκεί. Ξεκινά, λοιπόν, τμηματικά η λειτουργία του ΕΜΣΤ στο ανασκευασμένο κτήριο Φιξ και εγκαινιάζεται στο ισόγειο και στον χώρο του υπογείου του μουσείου η πρώτη έκθεση της σειράς «Το ΕΜΣΤ στον κόσμο», στα τέλη του 2016.

Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, 2023: <http://ikee.lib.auth.gr/record/351060/files/GRI-2023-40895.pdf> (Ανάκτηση: 4/6/2024).

⁴³Αναλυτικά η ιστορία του κτηρίου στο «Το κτήριο Φιξ»: <https://www.emst.gr/to-emst/the-fix-building> (Ανάκτηση: 26/07/2023).

⁴⁴Κάποιες εκθέσεις πραγματοποιήθηκαν και στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών. Βλ. *ΕΜΣΤ. Μουσείο. Ιστορία*: <https://www.emst.gr/to-emst/history> (Ανακτήθηκε 30/3/2024).

Το 2016 το Συμβούλιο Μουσείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού προβαίνει στην έγκριση της μουσειογραφικής και μουσειολογικής μελέτης του μουσείου. Στο διάστημα που ακολούθησε, από το 2016 έως και το 2019, στο κτήριο του Φιξ λειτουργούσαν μόνο οι χώροι των περιοδικών εκθέσεων, το πωλητήριο, η αίθουσα προβολών καθώς και οι χώροι των εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Σημαντικό παράγοντα για την εξέλιξη της πορείας του μουσείου αποτέλεσε η δωρεά των 3.000.000 ευρώ από το Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος (ΙΣΝ) τον Ιούλιο του 2018, με την οποία υλοποιήθηκαν εργασίες που αφορούσαν κυρίως στη διαμόρφωση των εκθεσιακών χώρων καθώς και εργασίες που αφορούσαν στην προετοιμασία και τη μεταφορά της μόνιμης συλλογής του μουσείου. Επιπρόσθετα, το ΙΣΝ χρηματοδότησε και την προμήθεια εξοπλισμού, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στη δημιουργία και στην αναβάθμιση και άλλων χώρων, όπως του χώρου Νέων Μέσων, της Βιβλιοθήκης, του Εργαστηρίου Συντήρησης, του Καλλιτεχνικού Αρχείου και της Αίθουσας Προβολών.⁴⁵ Από το 2019 λειτουργούν όλοι οι χώροι του ΕΜΣΤ, όπου παρουσιάζεται μέρος της μόνιμης συλλογής καθώς και περιοδικές εκθέσεις.

Στα σχεδόν 25 χρόνια λειτουργίας του, το ΕΜΣΤ, με κύριο όχημα το εκθεσιακό του πρόγραμμα, αλλά και με το δημόσιο-εκπαιδευτικό του πρόγραμμα να παίζει ένα σημαντικό συμπληρωματικό ρόλο, υποστηρίζει εν πολλοίς όσα αναφέρονται στην «αποστολή» του μουσείου:

Το Μουσείο εστιάζει σε πρακτικές που εξετάζουν με κριτικό βλέμμα συνολικά την κοινωνία και τις πολιτικές της προτεραιότητες και πραγματεύονται κεντρικά ζητήματα της εποχής μας όπως η δημοκρατία, η διακυβέρνηση, η ισότητα, η οικονομία, το περιβάλλον, οι συνέπειες της παγκοσμιοποίησης και της κυριαρχίας της τεχνολογίας, ενώ ταυτοχρόνως αναδεικνύουν τη σημασία του δημόσιου διαλόγου και των «κοινών».

[...]

Στόχος του ΕΜΣΤ είναι να γίνει ένα σκεπτόμενο μουσείο, που πυροδοτεί τη φαντασία και μας ωθεί να δούμε και να κατανοήσουμε την πραγματικότητα και τις συνθήκες της ζωής μας διαφορετικά. Μας ενθαρρύνει να αμφισβητήσουμε το status quo, να σκεφτούμε πάνω στον τρόπο με τον οποίο συμπεριφερόμαστε ως πολίτες στο δημόσιο χώρο, αλλά και ο ένας προς τον άλλον στην ιδιωτική και τη δημόσια ζωή μας. Τέλος,

---

⁴⁵Το ιστορικό του ΕΜΣΤ: <https://www.emst.gr/to-emst/history> (Ανάκτηση: 04/01/2023).

ως δημόσιος θεσμός, το ΕΜΣΤ δίνει έμφαση στον πολιτισμό ως κάτι που υπερβαίνει τη στεγνή οικονομική αξία και αντιμετωπίζει την τέχνη ως μέσο συμπεριληπτικότητας παρά ως πεδίο προνομίων και αποκλεισμών.⁴⁶

3.2 Εκπαίδευση στο ΕΜΣΤ

Η σημασία της εκπαιδευτικής αποστολής περιγράφεται ήδη στον ιδρυτικό νόμο του μουσείου, όπου μεταξύ των σκοπών του ΕΜΣΤ σημειώνεται και η:

εκπόνηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων για σχολικές και άλλες ομάδες, όπως καλλιτεχνικά εργαστήρια για μαθητές, ξεναγήσεις, σεμινάρια εκπαιδευτικών, έκδοση εντύπων για το κοινό, για την υποστήριξη, την οργάνωση παράλληλων εκδηλώσεων, όπως διαλέξεων, συνεδρίων, κινηματογραφικών προβολών, θεατρικών παραστάσεων, συναυλιών και άλλων αφιερωμάτων διακαλλιτεχνικού και διεπιστημονικού χαρακτήρα αυτοτελώς ή σε συνδιοργάνωση με έγκυρους πολιτιστικούς και εκπαιδευτικούς φορείς στην Ελλάδα και το εξωτερικό.⁴⁷

Από τις πρώτες περιοδικές εκθέσεις το 2000 έως σήμερα, το Τμήμα Εκπαίδευσης⁴⁸ του ΕΜΣΤ σχεδιάζει και υλοποιεί ποικίλα εκπαιδευτικά προγράμματα και συμμετοχικές δράσεις, και παράγει και διαθέτει εκπαιδευτικό υλικό, που απευθύνονται σε διάφορες ομάδες κοινού: στους μαθητές όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων, σε σπουδαστές, φοιτητές, οικογένειες, ειδικές και ευάλωτες ομάδες και ομάδες ηλικιωμένων.⁴⁹ Βασικός σκοπός του δημόσιου προγράμματος του ΕΜΣΤ είναι η εξοικείωση του κοινού με τη σύγχρονη τέχνη, μέσα από τα έργα της μόνιμης συλλογής του και των περιοδικών εκθέσεων που διοργανώνει. Η σταθερή δέσμευση στον κοινωνικό του ρόλο βεβαιώνεται από την παγιωμένη πλέον συνεργασία του Εκπαιδευτικού Τμήματος του ΕΜΣΤ με ειδικά σχολεία, σχολεία φυλακών και άλλα κοινωνικά, εκπαιδευτικά ιδρύματα και εγχώριους αλλά και διεθνείς πολιτιστικούς

---

⁴⁶ ΕΜΣΤ-Αποστολή, <https://www.emst.gr/to-emst/mission> (Ανάκτηση: 4/6/2024).

⁴⁷ ΦΕΚ Τεύχος Α 271_ 24_12_1997 Ν.2557-1997- Ιδρυτικός Νόμος ΕΜΣΤ, <https://www.e-nomothesia.gr/kat-arxaiotites/n-2557-1997.html> (Ανάκτηση: 4/6/2024).

⁴⁸ Διοικητικά, το Τμήμα Εκπαίδευσης, Εκθέσεων, Εκδόσεων και Πολιτιστικών Δράσεων υπάγεται στην Υποδιεύθυνση Συλλογών και Τεκμηρίωσης του μουσείου. Βλ. σχετικά ΕΜΣΤ-Διοίκηση-Προσωπικό, <https://www.emst.gr/to-emst/management> (Ανάκτηση: 4/6/2024).

⁴⁹ ΕΜΣΤ-Εκπαίδευση. Γενικές Πληροφορίες. <https://www.emst.gr/training/genikes-pliροφοries> (Ανάκτηση: 30/3/2024).

οργανισμούς. Παρόλο που στην «Αποστολή» του μουσείου, τονίζεται πως το ΕΜΣΤ δεν σκοπεύει να υποκαταστήσει την απαραίτητη οργανωμένη κοινωνική πολιτική,⁵⁰ στοχεύει, μέσα από τα εκπαιδευτικά του προγράμματα να προσελκύσει το ευρύ κοινό και συμβάλει στην κοινωνική ένταξη, τον σεβασμό στη διαφορετικότητα, την ειρηνική συνύπαρξη και την προάσπιση οικουμενικών αξιών καθώς και την καλλιέργεια της ενσυναίσθησης, όπως επιβεβαιώνεται από τη συνέντευξη που παραχώρησε στη γράφουσα η Επιμελήτρια Εκπαίδευσης του ΕΜΣΤ, κ. Μαρίνα Τσέκου.⁵¹

Η μάθηση στο ΕΜΣΤ προσεγγίζεται μέσα από διάφορες βιωματικές και ενεργητικές μεθόδους, έχοντας ως στόχο όχι μόνο την αισθητική απόλαυση των έργων τέχνης που εκτίθενται στους χώρους του μουσείου, αλλά και την παρότρυνση των συμμετεχόντων της εκπαιδευτικής διαδικασίας στην αυτενέργεια και την αυτοέκφραση, την καλλιέργεια της φαντασίας αλλά και της κριτικής σκέψης, ενώ, ακόμη, στοχεύει σε μια βαθύτερη και πιο ουσιαστική κατανόηση του κόσμου μέσα από την επικοινωνία των επισκεπτών με τα εκθέματα του μουσείου.⁵²

Στην παρούσα φάση, το Τμήμα Εκπαίδευσης, Εκθέσεων, Εκδόσεων και Πολιτιστικών Δράσεων στελεχώνεται από έξι άτομα. Για τα εκπαιδευτικά προγράμματα, ωστόσο, εργάζονται μόνο δυο επιμελήτριες εκπαίδευσης και ένας εμπυχωτής παιδικών εργαστηρίων. Σύμφωνα με όσα κατέθεσε στη συνέντευξή της η κ. Τσέκου, το Τμήμα είναι υποστελεχωμένο και διαρκώς χρειάζεται νέο προσωπικό, ώστε να καλύψει τις ανάγκες προετοιμασίας, οργάνωσης και υλοποίησης των ποικίλων εκπαιδευτικών και επιμορφωτικών προγραμμάτων που παρέχει το ΕΜΣΤ. Πράγματι, όπως θα διαπιστώσουμε και στη συνέχεια, το ΕΜΣΤ πραγματοποιηθεί ένα ευρύτατο φάσμα εκπαιδευτικών δράσεων που αφορά σε παιδιά και νέους, ενήλικες, οικογένειες με παιδιά, ειδικές ομάδες κοινού, εκπαιδευτικούς, συνεργάζεται με

---

⁵⁰ΕΜΣΤ-Αποστολή: <https://www.emst.gr/to-emst/mission> (Ανάκτηση: 4/6/2024).

⁵¹Η Μαρίνα Τσέκου είναι Επιμελήτρια Εκπαίδευσης στο Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης στην Αθήνα. Σπούδασε Φιλοσοφία, Παιδαγωγική και Ψυχολογία στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Από το 2000 μέχρι και σήμερα, στο πλαίσιο των εκθέσεων που διοργανώνει το ΕΜΣΤ έχει επιμεληθεί πληθώρα εκπαιδευτικών προγραμμάτων, εντύπων και δράσεων για μαθητές Δευτεροβάθμιας, κυρίως, Εκπαίδευσης. Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας, η κ. Τσέκου παραχώρησε συνέντευξη στην Ερευνήτρια στις 18 Νοεμβρίου 2022. Για τις ερωτήσεις που τέθηκαν στην κ. Τσέκου βλ. Παράρτημα Ι της παρούσας εργασίας.

⁵²ΕΜΣΤ-Εκπαίδευση: <https://www.emst.gr/training/genikes-plirofories> (Ανάκτηση: 4/6/2024).

μεγάλο αριθμό κοινωνικών δομών και φορέων, ενώ εποπτεύει, επίσης, όσες και όσους πραγματοποιούν την πρακτική τους άσκηση στο μουσείο, με αποτέλεσμα να προκαλεί εντύπωση η τόσο ελλιπής στελέχωσή του αλλά και η απουσία αυτόνομου Τμήματος Εκπαίδευσης.

Αναφορικά με τον σχεδιασμό των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, η κ. Τσέκου επεσήμανε πώς πρώτα τίθενται οι στόχοι του εκάστοτε προγράμματος και έπειτα σχεδιάζεται η δομή και το περιεχόμενό του. Όταν ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα αφορά σε μια σχολική επίσκεψη στον χώρο του ΕΜΣΤ, τότε ο σχεδιασμός ενδέχεται να αλλάξει. Ο εκπαιδευτικός, για παράδειγμα, μπορεί να ζητήσει να ενταχθεί το πρόγραμμα στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης διδακτικής ενότητας ή σε κάποιο project. Επιπρόσθετα, στην πλειονότητα των προγραμμάτων, το μόνιμο προσωπικό που στελεχώνει το μουσείο συνεργάζεται και με άλλες ειδικότητες, όπως ψυχολόγους και καλλιτέχνες για τον σχεδιασμό των προγραμμάτων. Εδώ αξίζει να τονιστεί πως η συμμετοχή ατόμων με πολλαπλούς ρόλους και εξειδίκευση στη λήψη αποφάσεων, τον σχεδιασμό και την αξιολόγηση σχετικών δράσεων, η διεπιστημονικότητα, οι συνέργειες και η ανάπτυξη δικτύων συνεργασίας οδηγούν σε αποδοτικότερη ανάλυση του διαπραγματευόμενου θέματος, αμεσότερα αποτελέσματα και καλύτερη επίτευξη των επιδιωκόμενων στόχων.

Όπως σημειώνεται και στην ιστοσελίδα του μουσείου, οι εκπαιδευτικές δράσεις του μουσείου για ποικίλες ομάδες κοινού στοχεύουν:

στη γνωριμία και την εξοικείωση όσο το δυνατόν ευρύτερου κοινού με τη συλλογή του ΕΜΣΤ και τη σύγχρονη τέχνη (ελληνική και διεθνή)

στην προσέλκυση, στο μουσείο επισκεπτών, με διαφορετικά κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά, καθώς και τη διατήρηση του ενδιαφέροντος των τακτικών επισκεπτών του

στην περαιτέρω διεύρυνση των ήδη υπάρχουσών συνεργασιών του ΕΜΣΤ με εκπαιδευτικά, πολιτιστικά, κοινωνικά, κ.ά. ιδρύματα και φορείς της Ελλάδας και του εξωτερικού, στην προώθηση της έρευνας στη μουσειακή εκπαίδευση, στις μουσειοπαιδαγωγικές πρακτικές και στη μη τυπική εκπαίδευση, μέσα από την υλοποίηση και παρουσίαση πρωτότυπων και πιλοτικών δράσεων

στην αξιοποίηση της τέχνης και του πολιτισμού για την καλλιέργεια της ενσυναίσθησης, την προώθηση της κοινωνικής ένταξης, του σεβασμού στη διαφορετικότητα, του διαπολιτισμικού διαλόγου, της ειρηνικής συνύπαρξης και λοιπών ανθρωπιστικών αξιών

στην προώθηση της δια βίου μάθησης και της καθολικής εμπειρίας της τέχνης και της επίσκεψης στο μουσείο και, τέλος

στη δημιουργία νέων αναγνώσεων των έργων της συλλογής του ΕΜΣΤ με την ενεργό συμμετοχή του κοινού.⁵³

3.3 Τα Εκπαιδευτικά Προγράμματα του ΕΜΣΤ

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα στο ΕΜΣΤ ξεκίνησαν, όπως προαναφέρθηκε, με την έναρξη της λειτουργίας του, πλαισιώνοντας συστηματικά τις περιοδικές εκθέσεις που παρουσίαζε. Αρχικά, σχεδιάστηκαν προγράμματα για την πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και, σταδιακά, εντάχθηκαν και άλλα προγράμματα, ξεναγήσεις και δράσεις για το ευρύ κοινό, όπως και προγράμματα για ευάλωτες ομάδες, για άτομα με ειδικές ανάγκες, για άτομα με Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος (ΔΑΦ) κ.ά.. Ουσιαστικός στόχος των προγραμμάτων αυτών είναι η ενθάρρυνση της αυτοέκφρασης των επισκεπτών και η ενεργητική προσέγγιση και απόλαυση των έργων τέχνης του μουσείου. Παράλληλα, περίπου τα τελευταία είκοσι χρόνια συντάσσονται και ειδικά εκπαιδευτικά έντυπα, τόσο για εκπαιδευτικούς όσο και για μαθητές, τα οποία είναι προσαρμοσμένα στις βαθμίδες εκπαίδευσης και είναι διαθέσιμα προς λήψη στην ιστοσελίδα του μουσείου.⁵⁴ Το υλικό αυτό είναι χρήσιμο για τους εκπαιδευτικούς για να εξοικειωθούν με τη σύγχρονη τέχνη. Μπορούν να χρησιμοποιηθούν τόσο πριν, κατά τη διάρκεια του εκάστοτε προγράμματος, αλλά και μετά, στη σχολική αίθουσα..

Παράλληλα, διενεργούνται, τακτικά, και ειδικά σεμινάρια για τους εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων και ειδικοτήτων, για την εξοικείωσή τους με τη σύγχρονη τέχνη, με έμφαση στον διαθεματικό και διαπολιτισμικό χαρακτήρα της

---

⁵³Η εκπαίδευση στο ΕΜΣΤ: <https://www.emst.gr/training/genikes-plirofories> (Ανάκτηση: 30/07/2023).

⁵⁴Περισσότερα για το υλικό που παρέχει το ΕΜΣΤ βρίσκεται στην ιστοσελίδα του μουσείου Εκπαίδευση. Υλικό: <https://www.emst.gr/training/ekpedevtiko-yliko> (Ανάκτηση: 31/3/2024).

τέχνης και δομούνται έπειτα από συζήτηση με τους ενδιαφερόμενους φορείς και ομάδες επιμορφωμένων. Στα σεμινάρια αυτά,⁵⁵ οι συμμετέχοντες εξοικειώνονται με χαρακτηριστικούς σταθμούς της σύγχρονης εικαστικής σκηνης και ενημερώνονται για τους τρόπους αξιοποίησης της σύγχρονης τέχνης για την ενεργοποίηση του κοινωνικού συνόλου, την ενίσχυση της αυτοπεποίθησης των μαθητών, στην αποδοχή της διαφορετικότητας και στην ανάδειξη των περιθωριοποιημένων αφηγήσεων.

3.3.1 Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση

Στόχος των προγραμμάτων που αφορούν σε μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι η επαφή με τα έργα της μόνιμης συλλογής του μουσείου. Συγκεκριμένα έργα έχουν επιλεγεί από τους επιμελητές εκπαίδευσης με σκοπό την μάθηση, την ψυχαγωγία και την εκπαίδευση των μαθητών. Μετά από την περιήγηση στον χώρο και την επαφή τους με τα έργα του μουσείου, ακολουθεί συνήθως ένα εικαστικό εργαστήριο, στο οποίο τα παιδιά δεν στέκονται θεατές στην εκπαιδευτική διαδικασία, αλλά συνδράμουν το καθένα με το δικό του τρόπο στη διαδικασία της μάθησης. Κατασκευάζουν τα δικά τους έργα και σχέδια, συνθέτουν και δημιουργούν κατασκευές γύρω από θεματικές, όπως η σχέση του σύγχρονου ανθρώπου με το κοινωνικό σύνολο και το φυσικό περιβάλλον, η πολιτική, η επιστήμη και η τεχνολογία.

Αξίζει να αναφερθεί, επίσης, ότι διεξάγεται και πρόγραμμα για μαθητές Νηπιαγωγείου, με τίτλο «Βλέπω, παίζω, ανακαλύπτω... με τη σύγχρονη τέχνη»: Υπάρχει πρόβλεψη οι μαθητές προσχολικής ηλικίας να έρθουν σε επαφή με τρόπο ευχάριστο και προσιτό με επιλεγμένα έργα σύγχρονης τέχνης, ενώ παρέχεται η δυνατότητα, στο πλαίσιο του εργαστηρίου που ακολουθεί μετά από την περιήγηση στα έργα, να κατασκευάσουν οι μικροί συμμετέχοντες τα δικά τους έργα. Οι υπεύθυνοι του προγράμματος θεωρούν ότι η επαφή με τη σύγχρονη τέχνη μπορεί να ξεκινήσει από τη βαθμίδα αυτή και να έχει θετικά αποτελέσματα στην αισθητική αγωγή των παιδιών, καθώς βιώνουν αυτό που αισθάνονται, αποκτούν καλλιτεχνική

---

⁵⁵Ένα από αυτά τα επιμορφωτικά σεμινάρια έγινε το 2019 σε συνεργασία με το 6^ο Π.Ε.Κ.Ε.Σ. Αττικής με τίτλο «Μαθαίνω και δημιουργώ με τη σύγχρονη τέχνη». Περισσότερα στο ΕΜΣΤ. Σεμινάρια για εκπαιδευτικούς: <https://www.emst.gr/training/seminaria-gia-ekpaideytikoys> (Ανάκτηση: 31/3/2024).

συνείδηση, παρατηρητικότητα και έχουν κίνητρο ενασχόλησης με την τέχνη ή την ζωγραφική (Βιγγόπουλος, 1982, σ. 12).

Εικόνα 2: Φωτογραφία από το έντυπο που συνοδεύει το πρόγραμμα

Την περίοδο 2022-23, προσφέρονταν για μαθητές Δημοτικού προσφέρονταν τα ακόλουθα προγράμματα:

«Δημιουργώ το δικό μου ημερολόγιο»: Αφορά στην ξενάγηση και την επαφή των μαθητών με έργα της μόνιμης συλλογής που έχουν ημερολογιακό χαρακτήρα. Οι μαθητές έπειτα από την αλληλεπίδραση αυτή προχωρούν στην κατασκευή ημερολογιακών έργων, χρησιμοποιώντας ποικίλα υλικά, ενώ πραγματοποιούν και επιτελεστικά έργα (περφόρμανς).

«Περιπλανήσεις με τη σύγχρονη τέχνη»: Πρόκειται για πρόγραμμα που απευθύνεται σε μαθητές των πρώτων τάξεων του Δημοτικού και σχετίζεται με έργα της μόνιμης συλλογής που έχουν ως βασική τους θεματική τη σχέση του ανθρώπου με το κοινωνικό σύνολο και το φυσικό περιβάλλον. Το πρόγραμμα ξεκινά με διαδραστική περιήγηση στο μουσείο και ακολουθεί εργαστήριο στο οποίο οι συμμετέχοντες και οι συμμετέχουσες δημιουργούν τα δικά τους έργα, σχέδια ή κατασκευές, με στόχο την ενδυνάμωση της ομαδικότητας και της κοινωνικής συνοχής. Με τη βοήθεια ειδικά σχεδιασμένου εντύπου παρατηρούν και καταγράφουν τις διαφορές ανάμεσα στα διάφορα καλλιτεχνικά έργα και καλλιεργούν την

ενσυναίσθησή τους με το να παρατηρούν πώς αντιλαμβάνονται οι σύγχρονοι καλλιτέχνες τη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον.⁵⁶

Εικόνα 3: Φωτογραφία από το έντυπο της έκθεσης

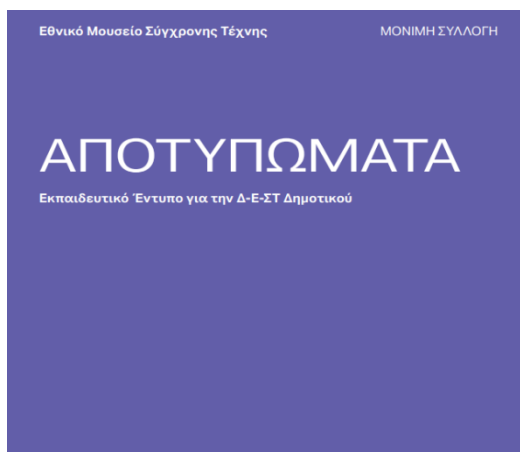
«Αποτυπώματα»: Απευθύνεται στους μαθητές της Δ', Ε', ΣΤ' Δημοτικού.⁵⁷ Ο στόχος του προγράμματος επιτυγχάνεται μέσα από τη διαδραστική επαφή των παιδιών με έργα πολιτικού περιεχομένου και συζητήσεις για «τα κοινά». Τα παιδιά έχουν τη δυνατότητα να αντιληφθούν τον τρόπο με τον οποίο οι σύγχρονοι καλλιτέχνες αποτυπώνουν και πραγματεύονται στα έργα τους σύγχρονα πολιτικά ζητήματα, καθώς και τα γεγονότα και τις καταστάσεις που δεσπόζουν στην εποχή που αυτοί ζουν. Μέσα από δραστηριότητες που υπάρχουν στο έντυπο, που μοιράζεται από τους επιμελητές εκπαίδευσης, οι μαθητές, αφού χωριστούν σε μικρές ομάδες, παρατηρούν τους πίνακες και τα έργα διαφόρων καλλιτεχνών. Παρατηρούν τις φιγούρες, καταγράφουν τα συναισθήματά τους για αυτές και εξασκούνται στην παραγωγή γραπτού λόγου και δημιουργικής γραπτής έκφρασης πάνω σε θέματα κοινωνικά, όπως η μετανάστευση ή ιστορικά, όπως πόλεμοι και συγκρούσεις, μέσω της περιγραφής των έργων τέχνης και των πινάκων. Μέσα από την παρατήρηση των έργων, οι μαθητές καλλιεργούν την κριτική τους σκέψη και αποτυπώνουν τις ιδέες τους στο έντυπο αναφορικά με τη συμβολική σημασία των υλικών που

---

⁵⁶Περιπλανήσεις με τη σύγχρονη τέχνη. Εκπαιδευτικό έντυπο για την Α-Β-Γ Δημοτικού. ΕΜΣΤ. Μόνιμη Συλλογή, https://www.emst.gr/web3/wp-content/uploads/2020/02/EMST_EDU_A-C_DIMOTIKOU_SPREADS.pdf (Ανάκτηση: 31/3/2024).

⁵⁷Αποτυπώματα. Εκπαιδευτικό έντυπο για την Δ, Ε, Στ Δημοτικού. ΕΜΣΤ. Μόνιμη συλλογή, https://www.emst.gr/web3/wp-content/uploads/2020/02/EMST_EDU_D-ST_DHMOTIKOU_ENTI_SPREADS.pdf (Ανάκτηση: 31/3/2024).

χρησιμοποίησε ο δημιουργός, για να φιλοτεχνήσει το έργο του ή τη σύνδεση στοιχείων του έργου με ιστορικά γεγονότα. Λίγο πριν την ολοκλήρωση του εκπαιδευτικού προγράμματος, ακολουθεί εργαστήριο, στο οποίο οι επιμελητές ζητούν από τους μαθητές να κατασκευάσουν τα δικά τους έργα, σχετικά με ό,τι τους άρεσε περισσότερο από όσα είδαν κατά τη διάρκεια του προγράμματος.

Εικόνα 4: Εξώφυλλο από το έντυπο υλικό του προγράμματος «Αποτυπώματα»

«Η δική μου ματιά»: Το εκπαιδευτικό αυτό πρόγραμμα προβλέπεται για τις τρεις μεγαλύτερες τάξεις του Δημοτικού. Δεν αφορά τα έργα της μόνιμης συλλογής του ΕΜΣΤ, αλλά την περιοδική έκθεση της Ειρήνης Βουρλούμη που παρουσιάστηκε στο ΕΜΣΤ από τον Ιούνιο έως τον Οκτώβριο του 2022.⁵⁸ Η έκθεση περιλάμβανε φωτογραφικά έργα της καλλιτέχνης, σε συνδυασμό με έργα ζωγραφικής του παππού της, Ανδρέα Βουρλούμη. Μετά την περιήγηση των μαθητών στην έκθεση, ακουλουθούσε εργαστήριο, στο οποίο οι μαθητές, μέσα από κείμενα και εικόνες, αποτύπωναν με διαδραστικό τρόπο, τις εμπειρίες και τις σκέψεις τους.

«Δημιουργικές αναζητήσεις: Τεχνολογία, επιστήμη, ταξίδια»:⁵⁹ Στο συγκεκριμένο πρόγραμμα, οι μαθητές της Δ', Ε' και ΣΤ' Δημοτικού συναντούν και γνωρίζουν έργα επηρεασμένα από την επιστήμη και την τεχνολογία, σε συνάρτηση με τα ταξίδια. Στη συνέχεια, με τη βοήθεια του συνοδευτικού εντύπου εστιάζουν σε συγκεκριμένα έργα σύγχρονων καλλιτεχνών, μεταξύ των οποίων του Κώστα Τσόκλη,

⁵⁸ <https://www.emst.gr/exhibitions/eirini-voyrloymi-ston-idio-choro> (Ανάκτηση: 4/6/2024).

⁵⁹ *Δημιουργικές Αναζητήσεις: Τεχνολογία, επιστήμη, ταξίδια*. Εκπαιδευτικό έντυπο για την Δ-Ε-ΣΤ Δημοτικού: https://www.emst.gr/web3/wp-content/uploads/2020/02/EMST_EDU_D-ST_DHMOTIKOU_ENT2_SPREADS.pdf (Ανάκτηση: 31/3/2024).

του Παντελή Ξαγοράρη και της Μπίας Ντάβου και πραγματοποιούν δραστηριότητες κατανόησης των αλληλεπιδράσεων της σύγχρονης τέχνης με τα μαθηματικά, τη γεωμετρία, την αρχαία ελληνική μυθολογία και την επιστήμη των υπολογιστών.

Εικόνα 5. Εξώφυλλο από το έντυπο υλικό του προγράμματος «Δημιουργικές αναζητήσεις: Τεχνολογία, επιστήμη, ταξίδια»

3.3.2 Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση

Το πρώτο πρόγραμμα για τους μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ξεκίνησε το 2005 και σχεδιάστηκε από την Μαρίνα Τσέκου για πλαισιώσει την έκθεση «Βιντεογραφίες – Οι πρώτες δεκαετίες, από τη συλλογή του ΕΜΣΤ». Το πρόγραμμα συνοδεύτηκε από έντυπο εκπαιδευτικό υλικό.⁶⁰ Η έκθεση αυτή παρουσίαζε τα πιο γνωστά έργα ορισμένων από τους επιφανέστερους καλλιτέχνες των τριάντα πρώτων χρόνων της ιστορίας της βιντεοτέχνης και το εκπαιδευτικό πρόγραμμα είχε στόχο να εξοικειώσει το νεανικό κοινό με ένα τόσο ενδιαφέρον για εκείνους αλλά και άγνωστο στο ευρύ κοινό κομμάτι της σύγχρονης τέχνης. Από τότε έως και σήμερα προγράμματα για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση σχεδιάζονται και συνοδεύουν κάθε περιοδική έκθεση του μουσείου, ενώ το υλικό για τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές μπορεί και σήμερα να αξιοποιηθεί στη σχολική τάξη.⁶¹

⁶⁰«Βιντεογραφίες – Οι πρώτες δεκαετίες, από τη συλλογή του ΕΜΣΤ»: Εκπαιδευτικό έντυπο για το Γυμνάσιο και το Λύκειο: <https://www.emst.gr/web3/wp-content/uploads/2021/09/educational-material-Videographies-gymnasio.pdf> (Ανάκτηση: 31/3/2024).

⁶¹Το σύνολο του εκπαιδευτικού υλικού που έχει δημιουργήσει το ΕΜΣΤ είναι ψηφιοποιημένο και διατίθεται ελεύθερα στον ιστότοπό του. Βλ. ΕΜΣΤ-Εκπαιδευτικό Υλικό: <https://www.emst.gr/training/ekpedevtiko-yliko> (Ανάκτηση: 4/6/2024).

Εκτός των προγραμμάτων που πλαισιώνουν τις περιοδικές εκθέσεις, την περίοδο εκπόνησης της παρούσας εργασίας, προσφερόταν σε σχολικές ομάδες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, σε σταθερή βάση, το πρόγραμμα «Μίλα μου για τη σύγχρονη τέχνη». Το πρόγραμμα «Μίλα μου για σύγχρονη τέχνη» πραγματεύεται ζητήματα πρόσληψης και ερμηνείας της τέχνης, ενθαρρύνοντας τον διάλογο, τη φαντασία, την κριτική σκέψη και τη δημιουργική έκφραση. Ξεκινά με τη γνωριμία των μαθητών με επιλεγμένα έργα της μόνιμης συλλογής του μουσείου που θίγουν, μεταξύ άλλων, θέματα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά, ζητήματα που συνδέονται με την ιστορία, τη μνήμη, τη δημοκρατία, τη μετανάστευση, τον εθνικισμό, τον καλλιτεχνικό ακτιβισμό, το περιβάλλον, την τεχνολογία και τις κάθε είδους διακρίσεις. Οι συμμετέχοντες/ουσες σχηματίζουν, στη συνέχεια, μικρότερες ομάδες εργασίας. Κάθε ομάδα επιλέγει ένα έργο, το προσεγγίζει ερμηνευτικά με βάση προσωπικές εμπειρίες και ιδέες και το παρουσιάζει στην ολομέλεια. Ζητούμενο είναι, μέσω των καλλιτεχνικών έργων, να αναστοχαστούν οι μαθητές πάνω σε μείζονα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα της εποχής μας.⁶²

3.3.3 Ειδικές Ομάδες

Στην κατεύθυνση της συμπερίληψης, τα τελευταία χρόνια,⁶³ το ΕΜΣΤ έχει αναπτύξει και προγράμματα εκπαίδευσης για ειδικές ομάδες κοινού. Για τη συγκεκριμένη κατηγορία, τα εκπαιδευτικά προγράμματα που παρέχονται είναι διαμορφωμένα με τρόπο που καλύπτει τις ανάγκες ειδικών ομάδων κοινού, όπως ΑμεΑ, άτομα που βρίσκονται στο φάσμα του αυτισμού και ευάλωτες κοινωνικές ομάδες. Απευθύνονται σε ειδικά σχολεία με τμήματα ένταξης, Εργαστήρια Ειδικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης (ΕΕΕΕΚ) και το Ενιαίο Ειδικό Επαγγελματικό Γυμνάσιο-Λύκειο (ΕΝΕΕΓΥΛ). Τα προγράμματα υλοποιούνται μια φορά τον μήνα από την ομάδα εκπαίδευσης του ΕΜΣΤ και τον Οργανισμό «TheHappyAct»⁶⁴ και η συμμετοχή παρέχεται δωρεάν. Η δομή των προγραμμάτων

---

⁶²ΕΜΣΤ-Εκπαίδευση-Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση: <https://www.emst.gr/training/deyterovathmia-ekpaideysi> (Ανάκτηση: 4/6/2024).

⁶³Και μετά την πρόσφατη εμπειρία της πανδημίας του κορονοϊού.

⁶⁴Η ομάδα του TheHappyAct κάνει πραγματικότητα δράσεις που αποσκοπούν στη δημιουργία ιδανικών συνθηκών εξυπηρέτησης για τα άτομα με αναπηρία και σε πολιτισμική αλλαγή προς μια περισσότερο προσβάσιμη κοινωνία: https://thehappyact.org/?page_id=14747 (Ανάκτηση: 02/08/2023).

αφορά τη γνωριμία των επισκεπτών με το μουσείο και το προσωπικό του, την περιήγηση στον εκθεσιακό χώρο και ένα εργαστήριο δημιουργικής έκφρασης.

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά σε παιδιά, εφήβους και ενήλικες που βρίσκονται στο φάσμα του αυτισμού, το ΕΜΣΤ, στοχεύοντας να αποτελέσει ένα χώρο εκπαιδευτικής συμπερίληψης, έχει σχεδιάσει κατάλληλα εκπαιδευτικά προγράμματα. Μέσα από αυτά τα προγράμματα, οι συμμετέχοντες έχουν τη δυνατότητα να καλλιεργήσουν δεξιότητες που αφορούν την οργάνωση, την καταγραφή, την αναζήτηση και την απόκτηση γνώσεων και πληροφοριών που παρέχουν τα έργα σύγχρονης τέχνης. Μέσα από τη βιωματική μάθηση, οι συμμετέχοντες αξιοποιούν τις αισθήσεις τους, οξύνουν την κριτική τους σκέψη, τη μνήμη και τη φαντασία τους.

Στόχος των προγραμμάτων είναι να βοηθήσουν τους συμμετέχοντες να εξερευνήσουν έργα της σύγχρονης τέχνης, να μάθουν μέσα από τη συγκεκριμένη διαδικασία, να συνεργαστούν και να δημιουργήσουν. Ο τρόπος με τον οποίο συντελείται η διαδικασία της μάθησης μπορεί να είναι λεκτικός ή μη λεκτικός, μπορεί να υλοποιείται με ταχείς ή αργούς ρυθμούς και συνεργατικά ή μεμονωμένα. Στην ιστοσελίδα του ΕΜΣΤ παρέχεται οδηγός και χάρτης αισθητηριακής προσβασιμότητας καθώς και σήμανση αισθητηριακής προσβασιμότητας για την κατάλληλη προετοιμασία της επίσκεψης στο μουσείο.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου εκπαιδευτικού προγράμματος συμπερίληψης αποτέλεσε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Ψηφιακοί Θησαυροί».⁶⁵ Σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε το 2022, στο πλαίσιο εορτασμού της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων με θέμα: *Η δύναμη των μουσείων*. Αποτέλεσε ένα ειδικά διαμορφωμένο εργαστήριο από το ΕΜΣΤ σε συνεργασία με τον Οργανισμό «TheHappyAct» και απευθυνόταν σε άτομα ηλικίας 12-22 ετών που βρίσκονται στο φάσμα του αυτισμού. Βασιζόταν κυρίως στη χρήση ψηφιακών μέσων. Οι συμμετέχοντες ήρθαν σε επαφή με τη συλλογή του μουσείου, περιηγήθηκαν στον χώρο και δημιούργησαν τα δικά τους έργα τέχνης.⁶⁶ Το πρόγραμμα σχεδιάστηκε με γνώμονα την κοινωνική αποστολή

---

⁶⁵ΕΜΣΤ-ΨΗΦΙΑΚΟΙ ΘΗΣΑΥΡΟΙ. Ειδικά διαμορφωμένο εργαστήριο για άτομα που βρίσκονται στο φάσμα του αυτισμού: <https://www.emst.gr/learning/eidikes-omades/psifiakoi-thisayroi> (Ανάκτηση: 31/3/2024).

⁶⁶ΕΜΣΤ και αυτισμός: <https://www.emst.gr/learning/eidikes-omades/emst-kai-aytismos> (Ανάκτηση: 4/6/2024).

των σύγχρονων μουσείων να λειτουργούν ως χώροι που ενισχύουν τις βιωματικές εμπειρίες και την καινοτομία και προωθούν την κοινωνική πολυμορφία και τη συμπερίληψη.

3.3.4. «EMST Χωρίς Σύνορα»

Το πρόγραμμα «EMST Χωρίς Σύνορα», το οποίο εγκαινιάστηκε το 2009, αποτελεί ένα σύνολο καινοτόμων προγραμμάτων που σχεδιάζονται και υλοποιούνται μέσα από συνεργασίες και συνέργειες με κοινωνικούς, πολιτιστικούς και εκπαιδευτικούς φορείς και ομάδες, με σκοπό την άρση του κοινωνικού αποκλεισμού, τη συμπερίληψη και την ίση πρόσβαση στην τέχνη και τον πολιτισμό για όλους. Τα ειδικά σχεδιασμένα για κάθε ομάδα προγράμματα προσφέρονται δωρεάν, διασφαλίζοντας με τον τρόπο αυτό την προσβασιμότητα στις συλλογές και τις εκθέσεις του μουσείου σε κάθε επισκέπτη.⁶⁷ Το πρόγραμμα υλοποιείται και εκτός των «τειχών» του μουσείου, ενθαρρύνοντας την έκφραση της διαφορετικότητας περιθωριοποιημένων κοινωνικών ομάδων. Σε αυτό το πλαίσιο έχουν, μεταξύ άλλων, πραγματοποιηθεί δράσεις και εκπαιδευτικά προγράμματα για άτομα που κρατούνται σε σωφρονιστικά καταστήματα, προγράμματα σε συνεργασία με κέντρα απεξάρτησης, προγράμματα για την ευαισθητοποίηση στο ζήτημα της παράνομης διακίνησης ανθρώπων, προγράμματα για καρκινοπαθείς, ηλικιωμένους.

Το «EMST χωρίς σύνορα» διακρίθηκε από τη Διεθνή Επιτροπή για την Εκπαίδευση και τις Πολιτιστικές Δράσεις του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων (ICOM-CECA) στον ετήσιο διεθνή διαγωνισμό που διοργανώνει για τις «Καλές Πρακτικές στα Μουσεία» και δημοσιεύτηκε το 2012 στον ειδικό τόμο με τίτλο «Best Practice I, A tool to improve museum education internationally».

Στο πλαίσιο του «EMST Χωρίς Σύνορα» έχουν υλοποιηθεί μέχρι στιγμής οι ακόλουθες δράσεις:

Το «Αλφαβητάρι της αποδοχής» αποτελεί απόρροια της συνεργασίας του EMST με την Ειδική Γραμματεία Προστασίας Ασυνόδευτων Ανηλίκων του

---

⁶⁷EMST-EMST Χωρίς σύνορα: <https://www.emst.gr/category/emst-xoris-synora> (Ανάκτηση: 4/6/2024).

Υπουργείου Μετανάστευσης και Ασύλου (ΕΓΠΙΑΑ) και αφορά τη συνεργασία μιας ομάδας μαθητών του 1ου ΓΕΛ Αθήνας και μιας ομάδας εφήβων – προσφύγων που διέμεναν σε Κέντρα Φιλοξενίας Ασυνόδευτων Ανηλίκων του Κοινωνικού ΕΚΑΒ και του Συλλόγου Μερίμνης Ανηλίκων και Νέων – Society for the Care of Minors που βρίσκονται υπό την εποπτεία της ΕΓΠΙΑΑ. Το «Αλφαβητάρι της αποδοχής» ήταν ένα καλλιτεχνικό εργαστήρι που υλοποιήθηκε στις 14 Οκτώβριου 2022 και ήταν βασισμένο στην περιοδική έκθεση του ΕΜΣΤ «STATECRAFT : Διαμορφώνοντας το μέλλον». Οι συμμετέχοντες, μετά από επιλογή ενός έργου από αυτά της έκθεσης, ανταλλάξαν απόψεις για τρέχοντα ζητήματα, όπως η μετανάστευση, τα ανθρώπινα δικαιώματα, ο εθνικισμός, η βία, η αποδοχή σε αντίστιξη με τον αποκλεισμό κ.ά. Με αφορμή τις συζητήσεις και τα εκθέματα στα οποία εστίασαν, και φυσικά αξιοποιώντας διάφορα καλλιτεχνικά μέσα έκφρασης, συνεργάστηκαν σε ομάδες των δύο ατόμων για να δημιουργήσουν σε ένα συλλογικό έργο «Το Αλφαβητάρι της αποδοχής».

Εικόνα 6: «Το Αλφαβητάρι της Αποδοχής»

«Δράσεις κοινωνικής συμπερίληψης σε συνεργασία του ΕΜΣΤ με την Ειδική Γραμματεία Προστασίας Ασυνόδευτων Ανήλικων (ΕΓΠΙΑΑ)»: Επρόκειτο για συμμετοχικά εργαστήρια με επίκεντρο την ενδυνάμωση, τη συμπερίληψη και την παροχή ίσων ευκαιριών πρόσβασης στην τέχνη, τον πολιτισμό και την παιδεία που

πραγματοποιήθηκαν μέσα από την παρακολούθηση τεσσάρων τριώρων συναντήσεων με ασυνόδευτα παιδιά που διαβιούν σε Κέντρα Φιλοξενίας Ασυνόδευτων Ανηλίκων. Τα παιδιά είχαν την ευκαιρία να αναπτύξουν και να διευρύνουν τους καλλιτεχνικούς τους ορίζοντες μέσα από τον δημιουργικό χώρο αλληλεπίδρασης και μάθησης που πρόσφερε το ΕΜΣΤ. Το βίντεο που φέρει τον τίτλο «Hello Hope» είναι το αποτέλεσμα αυτών των συναντήσεων. Τα ιδρύματα συνεργάστηκαν, κατασκεύασαν τους χαρακτήρες και επινόησαν μια ιστορία με μηνύματα που ήθελαν να περάσουν στο κοινό, όπως η ελπίδα και η αλληλεγγύη. Έπειτα σχεδίασαν τους πρωταγωνιστές και τα σκηνικά, φωτογράφισαν καρέ-καρέ την εξέλιξη της ιστορίας τους και τέλος, πλαισίωσαν το βίντεο με ένα τραγούδι που επέλεξαν οι ίδιοι οι συμμετέχοντες. Το εκπαιδευτικό αυτό πρόγραμμα αποσκοπούσε στην ομαλή ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών καθώς και στην αποτύπωση των προσωπικών τους φιλοδοξιών σχετικά με τρέχοντα ζητήματα και τον κόσμο γύρω τους.⁶⁸

Επιπρόσθετα, με την εκπαιδευτική δράση που πραγματοποίησε το ΕΜΣΤ στη Δομή Φιλοξενίας Προσφύγων Ελευσίνας ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο ο κοινωνικός ρόλος του μουσείου. Στη δομή αυτή, ένας μεγάλος αριθμός ατόμων, πρόσφυγες κατά βάση, έλαβε φροντίδα και περίθαλψη. Η απαρχή της εκπαιδευτικής δράσης έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 2016 και έληξε τον Φεβρουάριο του 2017. Υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της περιοδικής έκθεσης «Κρίσιμοι Διάλογοι: Αθήνα – Αμβέρσα» που διοργανώθηκε από το ΕΜΣΤ σε συνεργασία με το Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης της Αμβέρσας (ΜΗΚΑ). Πιο συγκεκριμένα, υλοποιήθηκε εργαστήριο ζωγραφικής με κύριο υλικό το ύφασμα και απευθυνόταν σε παιδιά ηλικίας 6 έως 12 ετών με καταγωγή το Αφγανιστάν, που ζούσαν σε δομές της Ελλάδας. Οι συμμετέχοντες ήρθαν σε επαφή με το έργο της καλλιτέχνης Κιμσούτζα, που κατάγεται από τη Βόρεια Κορέα και της οποίας τα έργα παρουσιάζονταν στην έκθεση. Στη συνέχεια, κατασκεύασαν τα δικά τους πανιά με βάση τις ιδέες που έλαβαν από τα έργα της έκθεσης και έχοντας ως βασικά δομικά στοιχεία κλινοσκεπάσματα, ραμμένα με πανδαισία χρωμάτων, που χρησιμοποιούνται στην Βόρεια Κορέα και προέρχονται από το λεγόμενο «μποτάρι» (το δέμα στα κορεάτικα).

---

⁶⁸ΕΜΣΤ και ΕΓΠΙΑΑ συναντιούνται σε μια δράση κοινωνικής συμπερίληψης: <https://youtu.be/TIMa0ySBeE0> (Ανάκτηση: 4/6/2024).

Το «μποτάρι» ερμηνεύεται ως ένα σφιχτό πολύχρωμο υφασμάτινο δέμα. Λειτουργεί ως αποσκευή με σκοπό την φύλαξη ή την μεταφορά αντικειμένων ή και βασικών αγαθών μιας οικογένειας. Προοριζόταν για τα στοιχειώδη αντικείμενα και είδη οικιακής χρήσης, τα οποία θα χρησιμοποιούσαν για μια νέα αρχή σε έναν νέο τόπο. Στην ουσία, το «μποτάρι» απαρτίζει την αρχή, την πορεία και το τέλος ενός ταξιδιού, ενός μονοπατιού που αναγκάστηκαν να ακολουθήσουν. Τα αντικείμενα αυτά υπενθυμίζουν στον θεατή την αναγκαστική φυγή κάποιων ατόμων που για διάφορους λόγους, είτε αυτοί είναι οικονομικοί, είτε εξαιτίας πολιτικού ή εθνικού διωγμού, άφησαν τις ζωές τους, τις πατρίδες και τα σπίτια τους, για να προχωρήσουν, με ό, τι σώζεται στο δέμα, σε μια νέα ελπιδοφόρα αρχή. Τα «μποτάρι» της Κιμισούτζα χρησιμοποιούνται, όπως αναφέρεται και στην ιστοσελίδα του ΕΜΣΤ ως «σύμβολα των ανήσυχων, αλλοεθνών, «ξεριζωμένων» και «απρόσκλητων», των δίχως ταυτότητα ή ξένων».⁶⁹

Ένα ακόμα εκπαιδευτικό πρόγραμμα που οργανώθηκε στο πλαίσιο του «ΕΜΣΤ Χωρίς Σύνορα» έλαβε χώρα στο Διεθνές Φεστιβάλ Αρχαίας Ολυμπίας τον Ιούλιο του 2017 με συμμετέχοντες παιδιά από 6 έως 12 ετών από το Κέντρο Μεταναστών στη Μυρσίνη Ηλείας, την κοινότητα Ρομά Αμαλιάδας και την Πρότυπη Προσχολική Αγωγή – Ρήγας στον Πύργο. Συζητήθηκαν θέματα όπως η προσφυγιά, η μετανάστευση, ο αποχωρισμός και η ένταξη σε έναν νέο τόπο και χώρο. Στη συνέχεια, τα παιδιά δημιούργησαν τα δικά τους έργα τέχνης προσεγγίζοντας τα παραπάνω θέματα.

Ένα ακόμη εκπαιδευτικό πρόγραμμα, που αξίζει να επισημανθεί, είναι το λεγόμενο «Zainab's School – Flowers of Paradise» που ξεκίνησε τον Νοέμβριο του 2018 από το ΕΜΣΤ σε συνεργασία με το Πολυδύναμο Κέντρο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα. Το πρόγραμμα ολοκληρώθηκε σε επτά δίωρες συναντήσεις, στις οποίες συμμετείχαν προσφυγόπουλα ηλικίας 8 έως 13 ετών. Οι συμμετέχοντες άκουσαν και συζήτησαν τις ιστορίες της Ζαινάμπ και του Μαχντί, οι οποίες παρουσιάστηκαν μέσα από το διαδραστικό πρόγραμμα του ΕΜΣΤ «Face Forward...into my home» ενώ στη συνέχεια κατασκεύασαν ένα σενάριο μικρού μήκους βασισμένο στην ιστορία της Ζαινάμπ. Στο τέλος, τα παιδιά φιλοτέχνησαν

---

⁶⁹ Συνεργασία ΕΜΣΤ-Δομή Φιλοξενίας Προσφύγων: <https://www.emst.gr/emst-xoris-synora/synergasia-emst-domi-filoxenias-prosfygon> (Ανάκτηση: 4/6/2024).

τους χαρακτήρες και τα σκηνικά, για την παραγωγή ενός σύντομου φιλμ κινουμένων σχεδίων.

Εικόνα 7: Προωθητικό υλικό από το πρόγραμμα «Zainab's School – Flowers of Paradise»

Σημαντικό επίσης είναι και το project που υλοποιήθηκε τον Μάιο του 2019 από το ΕΜΣΤ σε συνεργασία με το Πολυδύναμο Κέντρο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και φέρει τον τίτλο «Forced Silence». Το πρόγραμμα διήρκησε δέκα δίωρες συναντήσεις, στις οποίες συμμετείχε εθελοντικά μια ομάδα είκοσι εφήβων προσφύγων. Ο σχεδιασμός του είχε διττό σκοπό: την κοινωνική ένταξη των συμμετεχόντων μέσα από την πρόσβαση στην τέχνη και στον πολιτισμό και την έκφραση των σκέψεων και των συναισθημάτων τους με την αντίστοιχη ευαισθητοποίηση του κοινού όσον αφορά το συγκεκριμένο ζήτημα.⁷⁰

Εικόνα 8: Από το project «Forced Silence»

⁷⁰ΕΜΣΤ-Forced Silence: <https://www.emst.gr/emst-xoris-synora/forced-silence> (Ανάκτηση: 4/6/2024).

Το πρόγραμμα αυτό αποτελούνταν από δύο μέρη: Στο πρώτο μέρος παρουσιάστηκαν στην ομάδα δύο πίνακες του Ρώσου καλλιτέχνη Ίλια Καμπακόφ από τη μόνιμη συλλογή του ΕΜΣΤ: «Το πλοίο της ζωής μου» (1993)⁷¹ και «Ο κύκλος 10 χαρακτήρες» (1970-1974). Ο σκοπός του πρώτου μέρους ήταν: α) οι συμμετέχοντες να ερευνήσουν τους τρόπους με τους οποίους ο καλλιτέχνης απεικονίζει στο έργο του τις διαφορετικές πτυχές της προσωπικότητάς του στην πορεία της ζωής του (Ο κύκλος 10 χαρακτήρες), σε συνδυασμό με τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν εκείνη την εποχή (Το πλοίο της ζωής μου), β) να απολαύσουν τα οφέλη της τέχνης, και γ) να εξοικειωθούν με τους τρόπους και τα μέσα με τα οποία εκφράζονται οι καλλιτέχνες. Στο δεύτερο μέρος, ακολούθησε μια συζήτηση και ένας διάλογος μεταξύ των συμμετεχόντων για τις προσωπικότητές τους και για τις ιστορίες από τη ζωή τους. Έπειτα, κατά τη διάρκεια αυτών των συναντήσεων, προχώρησαν στη δημιουργία ενός ομαδικού έργου. Για την ολόπλευρη ολοκλήρωση, ωστόσο, αυτού του έργου, δεν αρκούσαν οι ώρες συνάντησης των παιδιών στον χώρο του μουσείου και έτσι προέβησαν και σε συναντήσεις εκτός του προγράμματος. Το ομαδικό αυτό έργο που φιλοτεχνήθηκε είχε την όψη ενός βιβλίου και το περιεχόμενο ενός λευκώματος, στο οποίο με την βοήθεια της εικόνας και της γραφής αποτυπώθηκαν οι σκέψεις, οι ιδέες και τα βιώματα των παιδιών από το ταξίδι της προσφυγιάς και την εμπειρία της εγκατάστασης σε ένα νέο περιβάλλον. Ο τίτλος του έργου, *Forced Silence*, που οι ίδιοι οι έφηβοι συμμετέχοντες έδωσαν στο έργο τους, αποτυπώνει, εν κατακλείδι, όσα ελλοχεύουν στην καρδιά και στις σκέψεις των συμμετεχόντων – προσφύγων του προγράμματος και αντηχεί την ανάγκη να σπάσει η σιωπή που τους έχει επιβληθεί.

Το έργο παρουσιάστηκε σε δομές και περιοχές που φιλοξενούσαν πρόσφυγες. Με τον τρόπο αυτό δόθηκε η ευκαιρία και σε άλλους πρόσφυγες να εκφράσουν τις σκέψεις, τις απόψεις και τα συναισθήματά τους, να επικοινωνήσουν και να καταρρίψουν αρνητικά συναισθήματα και ανασφάλειές τους. Στο πρόγραμμα μπορούσαν να παρακολουθήσουν αυτές τις παρουσιάσεις και άνθρωποι που δεν είχαν ανάλογες εμπειρίες και βιώματα ή και άνθρωποι με διαφορετικό κοινωνικό-πολιτισμικό υπόβαθρο. Με την ηλεκτρονική εκδοχή του «*Forced Silence*» σε μορφή pdf και την παροχή του εκπαιδευτικού υλικού, το ΕΜΣΤ απευθύνεται σε κάθε

---

⁷¹ΕΜΣΤ-Συλλογή- Το καράβι της Ζωής μου: <https://tinyurl.com/2adx43jm> (Ανάκτηση: 23/5/23).

μαθητή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, σε όλους τους εκπαιδευτικούς και σε όποιον επιθυμεί να ασχοληθεί με ένα επίκαιρο και διαχρονικό ζήτημα, όπως είναι το προσφυγικό.

Με την πάροδο του χρόνου, από την αρχή της δημιουργίας του ΕΜΣΤ αλλά και την αρχή του προγράμματος «ΕΜΣΤ χωρίς σύνορα», έχουν υλοποιηθεί και άλλου είδους δράσεις, όπως το «Φτιάχνω το δικό μου σπιτικό» κατά τη διετία 2015-16 σε συνεργασία με το ΚΕΘΕΑ ΕΝ ΔΡΑΣΕΙ (Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων) στις γυναικείες φυλακές Κορυδαλλού (2015), την ομάδα θεραπειών του ΚΕΘΕΑ (2015), το κλειστό πρόγραμμα γυναικών της Μονάδας Απεξάρτησης 18 και άνω (2016), το Δίκτυο Μεταναστριών που ζουν στην Ελλάδα με τίτλο «Μέλισσα» και τέλος, τη μικτή ομάδα αποτελούμενη από μαθητές του ΣΔΕ (Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας) Φυλακών Τρικάλων και του UWC (United World Colleges) of Adriatic (2016).

Συμπερασματικά, από την αρχή της δημιουργίας του ΕΜΣΤ όλων των προγραμμάτων και δράσεων, μέχρι και σήμερα, ο κοινωνικός ρόλος του μουσείου έχει ενισχυθεί σημαντικά. Αποτελεί σημαντικό πυλώνα προσπαθειών συμπερίληψης όλων των ατόμων της κοινωνίας χωρίς διακρίσεις. Το μουσείο επιβεβαιώνει, έτσι, την αποστολή του και την ενεργό δράση του για την αντιμετώπιση των κοινωνικών διακρίσεων στη σύγχρονη εποχή μέσα από την επαφή με την τέχνη.

3.4 Άλλες δράσεις του ΕΜΣΤ

Παράλληλα, μια σειρά άλλων συμμετοχικών δράσεων έχουν υλοποιηθεί από το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης στην Αθήνα και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, σε συνεργασία με διάφορους φορείς, σχολεία και οργανισμούς, με στόχο να διευρυνθεί η δράση του μουσείου σε χώρους εκτός αυτού. Παρέχονται δωρεάν στο κοινό, είτε σε χώρους εκτός του μουσείου είτε στο μουσείο.⁷²

Το πρόγραμμα «Το μουσείο βρυχάται. Αφηγηματικές προσεγγίσεις του μουσείου ως ζωντανού οργανισμού» αποτελεί ένα δημιουργικό εργαστήριο που

---

⁷²Συμμετοχικές Δράσεις στο ΕΜΣΤ: <https://www.emst.gr/category/learning/educational-programmes> (Ανάκτηση: 1/4/2024).

υλοποιείται από το ΕΜΣΤ σε συνεργασία με τον καλλιτέχνη Νίκο Αρβανίτη και έχει στόχο την παραγωγή ηχητικών μικρο-αφηγήσεων. Οι ενήλικες συμμετέχοντες διερευνούν μέσα από πρακτικές ήχου και «μετα-λογοτεχνίας» τη μουσειακή εμπειρία που προσφέρεται. Επιπρόσθετα, οι συμμετέχοντες καλούνται μέσα από ηχογραφήσεις πεδίου, ανασύνθεση κειμένων, ηχογραφήσεις φωνών και άλλα πολυμέσα να προχωρήσουν στην παραγωγή ηχητικών κολάζ.

Στο πλαίσιο της έκθεσης «Statecraft: Διαμορφώνοντας το Κράτος», οι καλλιτέχνες Navine G. Dossos και Νεκτάριος Παππάς υλοποίησαν το εργαστήριο «Φανταστικές σημαίες για ιδανικές πολιτείες» στις 5 Νοεμβρίου 2022 απευθυνόμενο σε εφήβους άνω των 16 ετών αλλά και σε ενήλικες. Σκοπός του εργαστηρίου ήταν η διερεύνηση των συμβολικών μηνυμάτων, αλλά και των σχεδίων των σημαίων. Με την αξιοποίηση της τεχνικής του κολάζ ενθαρρύνθηκε η κριτική σκέψη και η δημιουργικότητα των συμμετεχόντων, αφού κλήθηκαν να κατασκευάσουν τις δικές τους σημαίες για τα δικά τους επινοημένα κράτη, εκφράζοντας τις αξίες, τα ιδανικά, τη γεωγραφία και τους ανθρώπους που κατοικούν εκεί. Τέλος, μετά την εξέταση των χρωμάτων και των γεωμετρικών μοτίβων των σημαίων, οι συμμετέχοντες προχώρησαν σε κατασκευή νέων σημαίων, βασισμένων σε νέους συνδυασμούς με έμφαση στο κλίμα και στην οικολογία.

Το πρόγραμμα «Υφαίνοντας μια έκθεση» αποτελεί ένα καλλιτεχνικό εργαστήριο, που έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 2022 με πρωτοβουλία και συμμετοχή της εικαστικού Μαρίας Βαρελά και απευθύνθηκε σε εκείνους που ήθελαν να μετατρέψουν τις εμπειρίες και τις ιδέες τους σε «ύλη». Στο πρώτο μέρος του εργαστηρίου παρουσιάστηκε η μεθοδολογία καταγραφής των πληροφοριών σε δυαδικές απεικονίσεις, ενώ σε δεύτερο στάδιο και μετά την περιήγηση των συμμετεχόντων στο πλαίσιο της έκθεσης «Statecraft: Διαμορφώνοντας το Κράτος», αναλύθηκαν τα μοτίβα που προέκυψαν. Παράλληλα, οι συμμετέχοντες προχώρησαν στην κατασκευή αυτών των μοτίβων με υφαντά σε μικρούς αυτοσχέδιους αργαλειούς. Δικαίωμα συμμετοχής στο συγκεκριμένο πρόγραμμα είχαν μόνο όσοι είχαν συμπληρώσει το 17^ο έτος της ηλικίας τους.

Εικόνα 9: Από το έντυπο υλικό της δράσης «Υφαίνοντας μια έκθεση»

«Συντροφιά με την σύγχρονη τέχνη»: Ένα πρόγραμμα που απευθύνεται σε ηλικιωμένα άτομα και άτομα με δυσκολία μετακίνησης. Η απαρχή του τοποθετείται τον Οκτώβριο του 2022 και υλοποιείται από το εκπαιδευτικό τμήμα του ΕΜΣΤ σε συνεργασία με τον οργανισμό «Βοήθεια στο Σπίτι» του Δήμου Αθηναίων. Το πρόγραμμα αυτό εφαρμόζεται τόσο στον χώρο του μουσείου με προσαρμοσμένες στις ανάγκες των επισκεπτών περιηγήσεις, όσο και στον χώρο του σπιτιού. Ένας εκπρόσωπος του μουσείου επισκέπτεται τις οικείες ανθρώπων που θέλουν να γνωρίσουν τις συλλογές του μουσείου, αλλά αντιμετωπίζουν δυσκολίες στη μετακίνηση. Με βάση την μόνιμη συλλογή του ή τις περιοδικές εκθέσεις που φιλοξενεί, παρουσιάζονται στους ανθρώπους αυτούς τα εκθέματα είτε μέσα από βίντεο, είτε μέσα από διαφάνειες, οι οποίες σε συνδυασμό με τον διάλογο, αποσκοπούν σε μια δημιουργική και αποτελεσματική αλληλεπίδραση των μελών για τα έργα της σύγχρονης τέχνης.

«Οι απαρχές της βιντεοτέχνης»: Αποτελεί ένα πρόγραμμα δημιουργικής απασχόλησης ενηλίκων που διήρκεσε επτά εβδομάδες και σχεδιάστηκε από το ΕΜΣΤ σε συνεργασία με τη Λέσχη Φιλίας Νέου Κόσμου. Στο πρώτο μέρος του προγράμματος παρουσιάστηκαν στους συμμετέχοντες κάποια έργα από τη συλλογή βιντεοτέχνης του ΕΜΣΤ που αφορά την περίοδο από το 1970 έως και το 1980. Στο δεύτερο μέρος, οι συμμετέχοντες, χρησιμοποιώντας τάμπλετ ή κινητά τηλέφωνα, αποτύπωσαν σε φωτογραφίες μέρη που θεωρούσαν ως «τόπο» τους, είτε αυτός ήταν ένα σπίτι είτε ένα χωριό. Οι φωτογραφίες αυτές στάθηκαν ως θεμέλιος λίθος για την κατασκευή ενός βίντεο με τίτλο «Έντοπία».

Εικόνα 10: «Οι απαρχές της βιντεοτέχνης»

Ένα ακόμη εκπαιδευτικό πρόγραμμα αποτελεί και το «Ανακαλύπτοντας την τέχνη του ήχου και της εικόνας». Σκοπός του συγκεκριμένου προγράμματος που πραγματοποιήθηκε το 2018, ήταν η είσοδος της πρωτοποριακής μουσικής σε ένα εκτεταμένο φάσμα ακρωτηρίου. Υλοποιήθηκε από τη Στέγη Ιδρύματος Ωνάση σε συνεργασία με το ΕΜΣΤ, εντάχθηκε στο διεθνές, διαθεματικό project «Interfaces Network» και απευθυνόταν σε μαθητές επαγγελματικών Λυκείων. Μετά την πραγματοποίηση δύο συναντήσεων στον χώρο του ΕΜΣΤ ακολούθησαν άλλες επτά συναντήσεις στον σχολικό χώρο με σκοπό τη σύνθεση ενός κομματιού σύγχρονης μουσικής με βάση όμως το έργο που επεξεργάστηκαν πρωτύτερα στον χώρο του μουσείου.

«Συν - οδοιπόροι στο ΕΜΣΤ»: Στο πλαίσιο της δράσης «ACROSS GENERATIONS-Μαθαίνοντας από την τέχνη, τον πολιτισμό και ο ένας από τον άλλον» των Ινστιτούτων Goethe της Νοτιοανατολικής Ευρώπης υλοποιήθηκε μια σειρά εργαστηρίων με κύριο στόχο την αλληλεπίδραση και την ανάπτυξη διαλόγου και επικοινωνίας μεταξύ ανθρώπων διαφορετικού πολιτισμικού υποβάθρου και διαφορετικών γενεών. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα έχει ως θεμέλια δύο έργα της μόνιμης συλλογής του μουσείου: την βιντεοεγκατάσταση του καλλιτέχνη Κώστα Τσόκλη που φέρει την ονομασία «Οδοιπόρος» (1989) και την εγκατάσταση του Κάρλος Μόττα «Κομμάτια Γκράφιτι: Σε ποιον ανήκει ο δρόμος» (2007-2009). Όσοι συμμετέχουν στο συγκεκριμένο πρόγραμμα, αφού ανταλλάξουν ιδέες και απόψεις σχετικές με τα έργα, προχωρούν ανά ζεύγη στην κατασκευή μιας μικρής σε μέγεθος βαλίτσας από χαρτόνι, μιας βαλίτσας δηλαδή που θα κρατούσαν σαν «οδοιπόροι» στον δρόμο της ζωής. Αυτό το βαλιτσάκι «κρύβει» στο εσωτερικό του αντικείμενα, όνειρα και μνήμες και πρόσωπα. Στην εξωτερική του επιφάνεια υπάρχουν λέξεις που

αποτυπώνουν στάσεις, συνθήματα, πεποιθήσεις ανθρώπων που λειτουργούν ως μέλη μιας κοινωνίας του «συνανήκειν».

Εικόνα 11: «Συν - οδοιπόροι στο ΕΜΣΤ»

Το εργαστήριο που φέρει τον τίτλο «Daysign: Από την πλευρά του ζώου-Αύγουστος στην Αθήνα» αποτελεί ένα δημιουργικό εργαστήριο του εικαστικού Πάνου Σκλαβενίτη, απευθυνόμενο σε ενήλικα άτομα. Έχει ως βασικό θέμα τον σχεδιασμό (design) ως κάτι «πέρα από την χάραξη μιας ζωγραφικής επιφάνειας». Αφετηρία του σχεδίου αποτέλεσε η θεματική «Αύγουστος στην Αθήνα», με την οποία πορεύτηκαν οι συμμετέχοντες στο συγκεκριμένο εργαστήριο. Σκοπός του ήταν να σχεδιάσουν και να καταγράψουν ένα πλάνο για μια ημέρα του Αυγούστου στην πόλη της Αθήνας. Μια ημέρα του συγκεκριμένου μήνα που όλα φαντάζουν διαφορετικά από τους συνηθισμένους ρυθμούς της πόλης. Φυσικά, το πρόγραμμα εστιάζει μεταξύ άλλων και σε θέματα συμπεριφοράς των ανθρώπων στα ζώα, στον ανθρωποκεντρισμό.

Εικόνα 12: Από το πρόγραμμα «Daysign: Από την πλευρά του ζώου-Αύγουστος στην Αθήνα»

Υλοποιήθηκε τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 2022 και δομήθηκε σε τρία επιμέρους μέρη. Το πρώτο μέρος περιλάμβανε παρουσίαση του εργαστηρίου και των στόχων του, συζήτηση με τους συμμετέχοντες και σχεδιασμό του πλάνου της ημέρας.

Σε δεύτερο στάδιο και το διάστημα έως τη δεύτερη συνάντηση, οι συμμετέχοντες αποτύπωσαν με οποιοδήποτε μέσο επιθυμούσαν (φωτογραφία, βίντεο, ηχητικό) μια ιδανική ημέρα του Αυγούστου. Αυτό προϋπέθετε, σαφώς, και δράση εκτός μουσείου. Τέλος, στο τρίτο και τελευταίο στάδιο του εργαστηρίου, οι συμμετέχοντες παρουσίαζαν την ημέρα τους με όποιον τρόπο ήθελαν αυτοί και θα την συζητούσαν στην ολομέλεια. Τα αποτελέσματα του εργαστηρίου αναρτήθηκαν στην ιστοσελίδα του ΕΜΣΤ.⁷³

Ακόμη, το ΕΜΣΤ, που συνεργάζεται με τον οργανισμό ActionAid Hellas,⁷⁴ υλοποιεί ακόμα και σήμερα (2023-2024) στο ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ, το Κέντρο Ενδυνάμωσης της ActionAid, το πρόγραμμα με τίτλο «Δημιουργικές συναντήσεις με τη Σύγχρονη Τέχνη» και απευθύνεται σε παιδιά, εφήβους και ενήλικες. Παρουσιάζονται τα έργα των Μάρθα Ρόσλερ, Ντάρα Μπιρνμπάουμ, Έμιλυ Ζασίρ, Μπερτίγ Μπακ, Ρένας Παπασπύρου και Άσπας Στασινοπούλου. Έπειτα από την παρουσίαση, ακολουθεί συζήτηση με γυναίκες προσεγγίζοντας ευαίσθητα θέματα, όπως η γυναικεία καθημερινότητα, η δημιουργικότητα, η ταυτότητα και άλλα. Τέλος, οι συμμετέχουσες θα προβούν στη δημιουργία των δικών τους έργων εκφράζοντας πτυχές από την καθημερινή ζωή.⁷⁵

Επιπρόσθετα, έχουν πραγματοποιηθεί και εκπαιδευτικές δράσεις από το ΕΜΣΤ σε διάφορα σχολεία της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με σκοπό οι μαθητές να έρθουν σε επαφή με τα έργα της σύγχρονης τέχνης. Αξίζει να αναφερθεί η συνεργασία του ΕΜΣΤ με το 1^ο ΕΠΑΛ Αγίας Παρασκευής, στο πλαίσιο της οποίας κατασκευάστηκαν λευκώματα από τους μαθητές και θα εκτεθούν σε μία έκθεση που προορίζεται να οργανωθεί από το μουσείο.

Μια άλλη εκπαιδευτική δράση είναι και αυτή στο 2^ο Δημοτικό Φαλήρου, στην οποία μετά την αλληλεπίδραση των μαθητών με τα έργα των Στήβεν Αντωνάκου,

---

⁷³Αποτελέσματα του προγράμματος «Daysign: Από την πλευρά του ζώου-Αύγουστος στην Αθήνα»: <https://www.emst.gr/learning/educational-programmes/diloseis-symmetochis-daysign-apo-tin-pleyra-toy-zooy-aygoystos-stin-athina> (Ανάκτηση: 07/06/2024).

⁷⁴Η ActionAid είναι μια ανεξάρτητη διεθνής οργάνωση της κοινωνίας των πολιτών, που αγωνίζεται κατά της φτώχειας και της αδικίας στην Ελλάδα και σε όλο τον κόσμο. Εκπαιδεύει ανθρώπους και στηρίζει ολόκληρες κοινότητες για να διεκδικούν μια ζωή με αξιοπρέπεια και έναν κόσμο πιο δίκαιο για όλους/ες.

⁷⁵«Δημιουργικές συναντήσεις με τη Σύγχρονη Τέχνη»: <https://www.emst.gr/learning/educational-programmes/dimioyrgikes-synantiseis-me-ti-syghroni-techni> (Ανάκτηση: 07/06/2024).

Αλέξανδρου Γεωργίου και Κωστή Βελώνη προχώρησαν στην κατασκευή ενός animation με θέμα τη φιλία. Το συγκεκριμένο animation προγραμματίζεται να παρουσιαστεί στην επικείμενη έκθεση που θα οργανώσει το ΕΜΣΤ και θα περιέχει το σύνολο των έργων των μαθητών που προκύπτουν από τα εκπαιδευτικά προγράμματα του μουσείου. Γίνονται συνεργασίες και με άλλα σχολεία, όπως το Πειραματικό Γυμνάσιο Αγίων Αναργύρων. Το ΕΜΣΤ έχει, ακόμη, συνεργαστεί με πανεπιστημιακά ιδρύματα, όπως το Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών για την υλοποίηση εκπαιδευτικών δράσεων στον χώρο του 72^{ου} Δημοτικού Σχολείου Αθηνών και του 87^{ου} Δημοτικού Σχολείου Αθηνών. Τέλος έχουν διεξαχθεί και εργαστήρια στα απογευματινά τμήματα Δομής Υποδοχής και Εκπαίδευσης Προσφύγων (ΔΥΕΠ).

Παρατηρείται πως το ΕΜΣΤ μέσω των προγραμμάτων προσεγγίζει διαφορετικές ομάδες κοινού. Τα προγράμματα αυτά έχουν σχεδιαστεί για να απευθύνονται σε ένα ευρύ φάσμα συμμετεχόντων, από παιδιά και οικογένειες έως ενήλικες και εκπαιδευτικούς, προωθώντας τη βαθιά κατανόηση και εκτίμηση των πρακτικών της σύγχρονης τέχνης. Οι πρωτοβουλίες του ΕΜΣΤ περιλαμβάνουν διαδραστικά εργαστήρια, ξεναγήσεις και δημιουργικές δραστηριότητες που ενθαρρύνουν την ενεργό συμμετοχή και την κριτική σκέψη. Προσφέροντας δίγλωσσα προγράμματα και ενσωματώνοντας ψηφιακά εργαλεία, το μουσείο διασφαλίζει την προσβασιμότητα και τη συμμετοχικότητα, αντιστακώντας τη δέσμευσή του για την προώθηση ενός πολυπολιτισμικού διαλόγου. Οι προσπάθειες αυτές όχι μόνο εμπλουτίζουν τις εμπειρίες των επισκεπτών, αλλά συμβάλλουν επίσης στη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ της σύγχρονης τέχνης και του κοινού, καθιστώντας το μουσείο έναν δυναμικό εκπαιδευτικό χώρο που αγκαλιάζει και εξυμνεί τη διαφορετικότητα. Μέσω αυτών των προγραμμάτων, το ΕΜΣΤ αντιμετωπίζει αποτελεσματικά την πρόκληση της εκπροσώπησης πολλαπλών ταυτοτήτων και πολυπολιτισμικών χώρων, δημιουργώντας μια πλατφόρμα όπου διαφορετικές πολιτισμικές αφηγήσεις μπορούν να συνυπάρξουν και να εξερευνηθούν συλλογικά.

Κεφάλαιο 4ο: Συμπεριληπτικά Εκπαιδευτικά Προγράμματα στο ΕΜΣΤ – Μελέτες περίπτωσης

Σε συνέχεια της παρούσας εργασίας επιχειρείται η ανάλυση μιας συγκεκριμένης εκπαιδευτικής δράσης με τίτλο: «Face Forward...into my home», που υλοποιήθηκε από το ΕΜΣΤ, απευθυνόμενο σε πρόσφυγες. Η δράση επιλέχθηκε προκειμένου να ελεγχθεί κατά πόσο το σύγχρονο μουσείο, και συγκεκριμένα το ΕΜΣΤ, μπορεί να συμβάλλει στην άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και στην απονομή της κοινωνικής δικαιοσύνης, μέσω των εκπαιδευτικών προγραμμάτων/δράσεων που παρέχει στο ευρύ κοινό του. Παράλληλα, επιλέχθηκε και η ανάλυση ενός συμπεριληπτικού εκπαιδευτικού προγράμματος με τίτλο «+δημιουργούμε τις Κυριακές», το οποίο απευθύνεται σε άτομα τυπικής ανάπτυξης καθώς και σε άτομα που βρίσκονται στο φάσμα του αυτισμού. Με το πρόγραμμα αυτό δόθηκε η ευκαιρία στην ερευνήτρια, αξιοποιώντας τη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης, να διερευνήσει στις 28 Μαΐου 2023, επιτόπια, τον τρόπο με τον οποίο ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα επιτυγχάνει την πολυδιάστατη φύση της πρόσβασης και δίνει ευκαιρίες εμπύχωσης, συναισθηματικής εμπλοκής και υποστήριξης μεικτών ομάδων στο πλαίσιο των μουσειακών πρακτικών. Η συνοπτική αυτή παρουσίαση των δυο διαφοροποιημένων προγραμμάτων που υλοποιεί το ΕΜΣΤ και η πρόσβαση τόσο των προσφύγων όσο και των ατόμων με αναπηρία σε μουσεία, αναδεικνύει ότι η πρόσβαση δεν είναι ένα τεχνικό ζήτημα, αλλά μία έννοια εξελισσόμενη για την παροχή ευκαιριών για μαθησιακές, πολιτιστικές, κοινωνικές εμπειρίες με όρους ποιότητας και με νόημα για τα ίδια τα άτομα (Warner 2013).⁷⁶

---

⁷⁶Warner, J., 2013. "Mission and low vision: A visually impaired museologist's perspective on inclusivity". *Disability Studies Quarterly*, 33 (3) Στο: <http://dsqds.org/article/view/3756/3290>. (Ανάκτηση: 08/06/2024).

4.1 «Face Forward... into my home»: Μια συμπεριληπτική δράση

Η δράση «Face Forward...into my home» σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε από το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης σε συνεργασία με την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ⁷⁷ και με χρηματοδότηση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, στο πλαίσιο του προγράμματος ESTIA, που προσφέρει σε χιλιάδες πρόσφυγες οικονομική στήριξη και ικανοποιητικές συνθήκες διαβίωσης. Επιμελητές του προγράμματος ήταν η Μαρίνα Τσέκου και ο Γιάννης Βασταρδής (φωτογράφος). Η δράση, η οποία έλαβε χώρα αρχικά στο ΕΜΣΤ από τον Οκτώβριο του 2017 έως τον Φεβρουάριο του 2018 είχε διττό σκοπό.⁷⁸ Αρχικά να παρέχει στους συμμετέχοντες τη δυνατότητα να έρθουν σε επαφή με την τέχνη και τον πολιτισμό. Κατά δεύτερον, οι πρόσφυγες που πήραν μέρος στο πρόγραμμα, μπόρεσαν να αποκτήσουν ενεργό ρόλο σε θέματα που άπτονται της σύγχρονης κοινωνίας και απασχολούν κάθε άνθρωπο και πολίτη. Πρόκειται για διάλογο, τον οποίο η σύγχρονη τέχνη επιζητεί να θέσει σε λειτουργία και του οποίου βασικά στοιχεία αποτελούν ο σεβασμός απέναντι στον συνάνθρωπο και η πολιτισμική πολυφωνία.

Σύμφωνα με τον Απολογισμό των Δραστηριοτήτων⁷⁹ του ΕΜΣΤ του 2017 στο διάστημα από 22/09/2017 έως 22/12/2017, στην Αθήνα, στα διάφορα προγράμματα και στις ξεναγήσεις της δράσης «Face Forward» συμμετείχαν 180 μαθητές πρωτοβάθμιας, 450 μαθητές Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, 150 φοιτητές – σπουδαστές, ενώ από τις Ειδικές Ομάδες Κοινού επιμορφώθηκαν 150 άτομα.

Το συγκεκριμένο πρόγραμμα φιλοξενήθηκε και στην Κρήτη από τον Ιούλιο έως και τον Οκτώβριο του 2018. Συγκεκριμένα όμως, στις 14 Σεπτεμβρίου μέχρι τις 14 Οκτωβρίου 2018 παρουσιάστηκε στο πλαίσιο του φεστιβάλ του Δήμου Ηρακλείου «Κρήτη, μια ιστορία, πέντε συν ένας πολιτισμοί» δίνοντας την ευκαιρία σε πρόσφυγες που διέμεναν στο νησί εκείνη την περίοδο να συμμετέχουν στο πρόγραμμα. Οι προσωπικές αυτές αφηγήσεις 20 προσφύγων, εκτέθηκαν και στον

---

⁷⁷Η Ύπατη Αρμοστεία ιδρύθηκε το 1950 από την Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, με έδρα την Ελβετία και μοναδικό σκοπό να καθοδηγεί και να συντονίζει τη δράση για την προστασία των προσφύγων αλλά και την εύρεση βιώσιμων λύσεων: <https://www.unhcr.org/gr/> (Ανακτήθηκε 05/03/23) .

⁷⁸<https://www.faceforward.gr/face-forward-into-my-home/> (Ανάκτηση: 05/03/23).

⁷⁹Απολογισμός Δραστηριοτήτων ΕΜΣΤ 2017: <https://www.emst.gr/museum/apologismi-drastiriotiton> (Ανάκτηση: 19/06/2023).

Δημοτικό Εκθεσιακό Χώρο (πρώην αποθήκες στρατού), Προβλήτα Α, στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και διήρκησε έναν μήνα (9 Νοεμβρίου-9 Δεκεμβρίου 2018).⁸⁰

Το «Face Forward...into my home» αποτελεί μια πολυεπίπεδη συμπεριληπτική δράση, η οποία εστιάζει κυρίως στις ιστορίες ανθρώπων που οδηγήθηκαν στην προσφυγιά και τη μετανάστευση, προκειμένου να χτίσουν από την αρχή την ζωή τους, στην Ελλάδα. Οι μαζικές ροές προσφύγων στην Ελλάδα αναδιαμόρφωσαν το πολιτισμικό αλλά και το κοινωνικό τοπίο της χώρας και ώθησαν αυτή σε νομοθετικές αλλαγές αλλά και στην κατασκευή δομών υποδοχής και εκπαίδευσης των προσφύγων (Κηπουροπούλου, 2020). Το πρόγραμμα ESTIA, στο πλαίσιο του οποίου υλοποιήθηκε η δράση «Face Forward...into my home», έχοντας ως σκοπό την καλλιέργεια ενός περιβάλλοντος που παρέχει ασφάλεια, θαλπωρή, στήριξη και άσυλο στους πρόσφυγες και τους αιτούντες, τους προσφέρει τα κατάλληλα εφόδια, για να ανακτήσουν την αξιοπρέπεια και τον έλεγχο της ζωής τους. Τους παρέχει, στέγαση, αλλά και μέσα για την παροχή μηνιαίας οικονομικής στήριξης. Έτσι, με σταδιακά βήματα προσπαθούν οι άνθρωποι αυτοί να χτίσουν την ζωή τους ξανά από την αρχή σε μια νέα χώρα, ευελπιστώντας αυτή να τους αγκαλιάσει και να τους αντιμετωπίσει με τρόπο συμπεριληπτικό και ισότιμο.

Παράλληλα, η δράση «Face Forward...into my home» παρουσιάζει τους ανθρώπους αυτούς μέσα από την ανάδυση του παρελθόντος της Ελλάδας, ως μιας χώρας που έχει «αγκαλιάσει» διαφορετικούς πολιτισμούς, θρησκείες, ιδέες σε ένα κλίμα αλληλεγγύης και αποδοχής του «διαφορετικού». Έτσι, με βασική αρχή την γνωριμία των ανθρώπων αυτών, των ιστοριών και των επιθυμιών τους, και ανεξάρτητα από τη χώρα καταγωγής τους αλλά και τις δύσκολες καταστάσεις που αναγκάστηκαν να βιώσουν, μπορεί να συνειδητοποιήσει κάποιος πως είναι άνθρωποι με τους οποίους μοιραζόμαστε κοινά όνειρα, αγωνίες και προβληματισμούς για το μέλλον. Έτσι, όλοι θα αισθανόμαστε όπως το σπίτι μας.

Η δράση περιέχει βιωματικά εργαστήρια αφήγησης, κατά τα οποία, οι πρόσφυγες, μετά από παρουσίαση επιλεγμένων έργων από τη συλλογή του ΕΜΣΤ και χρησιμοποιώντας αυτή ως αφορμή, αναλύουν και αφηγούνται ιστορίες παρμένες

---

⁸⁰Πληροφορίες σχετικά με την διεξαγωγή του συγκεκριμένου προγράμματος στη Θεσσαλονίκη: <https://elculture.gr/tag/face-forward-into-my-home/> (Ανάκτηση: 16/03/2023).

από την ζωή τους.⁸¹ Το «Face Forward...into my home» παρουσιάζει στο κοινό διαφορετικές εκφάνσεις και θεσμούς της ζωής, όπως πρόσωπα —τη γυναίκα, τον άντρα, τον έφηβο— την οικογένεια, τα συναισθήματα, τα οποία διαφαίνονται πίσω από αριθμούς και την πρόσφατη προσφυγική κρίση της περιόδου 2015- 2016.

Στη δράση, η οποία αποτελείτο από τρεις φάσεις, συμμετείχαν 20 εθελοντές- πρόσφυγες. Στην πρώτη φάση υλοποιήθηκαν τα εργαστήρια αφήγησης. Η Μαρίνα Τσέκου αναφέρει πως πραγματοποιήθηκαν 12 συνεδρίες εργαστηρίων αφήγησης.⁸² Οι συμμετέχοντες, που επωφελούνται από το πρόγραμμα ESTIA, ενθαρρύνονται σε μία έκφραση συναισθημάτων, αναμνήσεων και ονείρων για το μέλλον, εμπνευσμένων και βασισμένων στα έργα της σύγχρονης τέχνης της συλλογής του ΕΜΣΤ, χωρίς αυτό το εγχείρημα να προϋποθέτει και εξοικείωση με τη σύγχρονη τέχνη. Τα έργα τέχνης αποτελούν έναυσμα για την απαρχή μιας εποικοδομητικής συζήτησης βασισμένης σε σύγχρονα θέματα που άπτονται της κοινωνίας, όπως η αναγκαστική μετακίνηση, η ένταξη, η ανταλλαγή πολιτισμικών στοιχείων, η ταυτότητα και η κοινωνική αλληλεπίδραση. Μέσα από τις διαδραστικές αυτές συναντήσεις και σε ένα κλίμα αμοιβαίου σεβασμού και αποδοχής, οι συμμετέχοντες του προγράμματος εξιστορούν βήμα- βήμα ιστορίες και βιώματα του παρελθόντος, στιγμές από την καθημερινή τους ζωή και τέλος, όνειρα και βλέψεις για το μέλλον τους. Συντίθενται, μέσα από τη διαδικασία αυτή, προσωπικές αφηγήσεις ανθρώπων που έχουν διαφορετική εθνοτική καταγωγή, ανθρώπων με διαφορετική οικογενειακή ή κοινωνική κατάσταση, διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων, φύλου ή ηλικίας.⁸³

Η δεύτερη φάση αποτελείται από τη δημιουργία των φωτογραφικών πορτρέτων. Αφού έχει υλοποιηθεί η εξιστόρηση των βιωμάτων των συμμετεχόντων στον χώρο του εργαστηρίου, πραγματοποιείται φωτογράφιση με στόχο την ψυχογραφική απόδοση της φυσιογνωμίας των συμμετεχόντων. Με τη διαδικασία αυτή κατακτιέται μια σχέση οικειότητας ανάμεσα στους συμμετέχοντες και τον φωτογράφο και υλοποιούνται τα πορτρέτα, που δρουν ως ψυχογραφήματα αντανακλώντας παράλληλα τη φυσιογνωμία, αλλά και την ιδιοσυγκρασία του κάθε συμμετέχοντα

---

⁸¹Το πλήρες πρόγραμμα «Face Forward...into my home»: <https://www.faceforward.gr/face-forward-into-my-home/> (Ανάκτηση: 05/03/2023).

⁸²Κείμενο της επιμελήτριας εκπαίδευσης του ΕΜΣΤ, Μαρίνας Τσέκου: <https://www.faceforward.gr/keimena-epimeliton/> (Ανάκτηση: 06/03/23).

⁸³ Στο ίδιο.

ξεχωριστά. Τα πορτρέτα αυτά, σε συνδυασμό με τις ιστορίες, καθρεπτίζουν τη μοναδικότητα του κάθε ατόμου ξεχωριστά, αποκαλύπτουν την ανθρώπινη διάσταση του προσφυγικού ζητήματος και εστιάζουν σε θέματα υπαρξιακά και συναισθηματικά, που συγκλίνουν σε μια κοινή τομή. Ο Γιάννης Βασταρδής σε κείμενό του αναφέρει:

Τόσο οι ιστορίες όσο και τα πορτρέτα αυτών των ανθρώπων δημιουργούν έναν σύγχρονο ρεαλισμό, απόλυτα ενταγμένο στην πραγματικότητα. Αφενός, οι αφηγούμενες ιστορίες τους είναι πραγματικές και έντονα ρεαλιστικές. Αφετέρου, τα φωτογραφικά πορτρέτα τους συνεχίζουν τις ιστορίες τους χωρίς αντιφατικά σχόλια και αντιπαραθέσεις και προχωράνε βαθύτερα. Ο δε θεατής καλείται να ταυτιστεί με τους φωτογραφούμενους και να συνειδητοποιήσει ότι, πλέον, πέρα από τις ιστορίες, συναντώνται και τα όνειρα — τα οποία είναι πανανθρώπινα.⁸⁴

Εικόνα 12: Από το δεύτερο στάδιο της δράσης «Face Forward...into my home»: Φωτογραφικά Πορträτα

Αυτή η φάση της φωτογράφισης στην ουσία θίγει και ανατρέπει τον τρόπο με τον οποίο, κατά κανόνα, παρουσιάζεται το προσφυγικό ζήτημα, όπου η αναφορά σε αυτό εξαντλείται στην παρουσίαση αριθμών και στατιστικών στοιχείων. Θέλοντας το ΕΜΣΤ να αντικρούσει τη συγκεκριμένη εικόνα, αναλαμβάνει τον σχεδιασμό και την υλοποίηση ενός προγράμματος που δίνει έμφαση σε συγκεκριμένα πρόσωπα, σε

⁸⁴Κείμενο του Γ. Βασταρδή: <https://www.faceforward.gr/keimena-epimeliton/> (Ανάκτηση: 27/03/2023).

συγκεκριμένες ιστορίες, καλλιεργώντας έτσι τον σεβασμό, την αποδοχή της διαφορετικότητας και την κοινωνική συνοχή.

Η τρίτη φάση αφορά της δράσης αφορά στην ομότιτλη έκθεση των φωτογραφικών πορτρέτων και των ηχογραφημένων προσωπικών αφηγήσεων των συμμετεχόντων του προγράμματος. Τα πορτρέτα παρουσιάστηκαν σε μεγάλες διαστάσεις για να αναδεικνύουν τη μοναδικότητα του κάθε συμμετέχοντα. Με τον τρόπο αυτό ο θεατής αντίκριζε και επεξεργαζόταν τα χαρακτηριστικά των ανθρώπων αυτών, παροτρυνόταν να ακούσει τις ιστορίες τους και να παρατηρήσει ότι οι όποιες διαφορές, συμβάλλουν με τον τρόπο τους στη συνοχή και την ποικιλομορφία μιας κοινωνίας και όχι στον διαχωρισμό των ανθρώπων. Επιπρόσθετα, το κοινό αφουγκραζόταν και τις επιθυμίες, τα όνειρα, τις ανησυχίες για το μέλλον, στοιχεία κοινά και στις δύο περιπτώσεις (για θεατή και συμμετέχοντα).

Η έκθεση παρουσιάστηκε στο ΕΜΣΤ από τις 22 Νοεμβρίου 2017 έως και τις 31 Ιανουαρίου 2018. Επιπρόσθετα, τα έργα από τη συλλογή του ΕΜΣΤ που αποτέλεσαν ερέθισμα για τις προσωπικές αφηγήσεις των συμμετεχόντων παρουσιάζονταν σε ηλεκτρονική μορφή, μαζί με ένα ολιγόλεπτο βίντεο για την πορεία υλοποίησης του προγράμματος. Η έκθεση συνοδεύτηκε από δίγλωσσο κατάλογο (ελληνικά - αγγλικά) που περιέχει όλα τα πορτρέτα και τις προσωπικές αφηγήσεις. Στη δράση «Face Forward...into my home», οι επιμελητές πετυχαίνουν να αμβλύνουν τη συμβατική διάκριση μεταξύ εκθεσιακής επιμελητικής πρότασης και συνοδευτικού εκπαιδευτικού προγράμματος, ενώ, παράλληλα, η έκθεση προήλθε από ένα στοχευμένα συμπεριληπτικό δημόσιο πρόγραμμα συνεργασίας του μουσείου με φορείς της κοινωνίας των πολιτών και ευάλωτες κοινωνικές ομάδες που έφερε τις διαδικασίες της συμπερίληψης και της ένταξης στο επίκεντρο της έκθεσης.

Η άποψη, διατυπωμένη από την Alma Wittlin (1970), ότι τα μουσεία δεν είναι νήσοι απομονωμένοι, αλλά χρειάζεται να συντονίζονται με τη ζωή εκτός των «μουσειακών τοίχων», αποτελεί ακόμη και σήμερα ένα ζωτικής σημασίας και επίκαιρο ζήτημα. Στην ολοένα και περισσότερο μεταβαλλόμενη σύγχρονη κοινωνία, η οποία καθίσταται πολυπολιτισμική, τα μουσεία καλούνται να προσαρμόσουν τον ρόλο τους απέναντι στις ανάγκες του κοινού και να επανεξετάσουν το κοινωνικό τους αποτύπωμα. Μετά από τις ριζικές μεταβολές των σύγχρονων πόλεων και συγκεκριμένα μετά τις αλλαγές που προκλήθηκαν στον τομέα του πολιτισμού, αλλά

και στον δημογραφικό ιστό της κάθε χώρας από την έλευση προσφύγων και μεταναστών, τα μουσεία καλούνται να αποκτήσουν ενεργό ρόλο και δράση, έτσι ώστε να ενισχύσουν την κοινωνική συνοχή. Εξάλλου αν τα μουσεία δεν ανταποκρίνονται στις ανάγκες, στις απαιτήσεις, αλλά και στα ενδιαφέροντα διαφορετικών κοινωνικών και πολιτισμικών ομάδων, θα αποτελούν προνόμιο μόνο για λίγους. Επομένως, το ΕΜΣΤ αποβλέπει σε αυτήν την ανάγκη, δηλαδή να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις και στις αλλαγές της κοινωνίας που μεταβάλλεται, συμπεριλαμβάνοντας διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και αποκτώντας ενεργό ρόλο μέσω της αξιοποίησης της σύγχρονης τέχνης.⁸⁵

Στην τέχνη κάθε εποχής, ως απόρροια της ανθρώπινης δραστηριότητας, προβάλλονται εκφάνσεις της πραγματικότητας μέσα από τον συμβολικό χαρακτήρα της τέχνης. Η συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμών, τα καιρία ζητήματα όπως ο πόλεμος, η βία, η προσφυγιά, η φτώχεια, ο κοινωνικός αποκλεισμός και οι διακρίσεις προβληματίζουν τους σύγχρονους καλλιτέχνες, οι οποίοι με τα έργα τους παίρνουν θέση απέναντι σε αυτά τα ζητήματα, προβληματίζουν τους θεατές και αναδεικνύουν μια διαφορετική όψη, θέτοντας στο επίκεντρο τον διάλογο και την αναθεώρηση παγιωμένων πεποιθήσεων.

4.2 «+δημιουργούμε τις Κυριακές» Συμπεριληπτικά εργαστήρια για Οικογένειες

Όπως διαπιστώσαμε, η εκπαιδευτική πολιτική του ΕΜΣΤ είναι σαφώς προσανατολισμένη στην καλλιέργεια δεσμών του μουσείου με επισκέπτες που, κατά κανόνα, αποτελούν αποκλειόμενες κοινωνικές ομάδες ή ομάδες πολιτών με λιγότερες ευκαιρίες. Για αυτό, οι επιμελητές εκπαίδευσης, σχεδίασαν και ανέπτυξαν ένα ακόμη πρωτοποριακό για τα ελληνικά μουσειακά δεδομένα πρόγραμμα. Αναφερόμαστε στο «+δημιουργούμε τις Κυριακές» που υλοποιεί το ΕΜΣΤ σε συνεργασία με τον εξειδικευμένο σε θέματα αισθητηριακής προσβασιμότητας οργανισμό “TheHappyAct”. Συντελεστές του προγράμματος είναι οι: Μαρία Καρακασίδου (Ειδική Παιδαγωγός του Οργανισμού “TheHappyAct”), η Ειρήνη Ράπτη (Μουσειοπαιδαγωγός και Ειδική Παιδαγωγός του Οργανισμού “TheHappyAct”), η Ελισάβετ Ιωαννίδη (Επιμελήτρια Εκπαίδευσης – Εικαστική Ψυχοθεραπεύτρια

---

⁸⁵Κατάλογος «Face Forward...into my Home»: <https://faceforward.gr/wp-content/uploads/pdf/Catalogue-FF.pdf> (Ανάκτηση: 27/03/2023).

ΕΜΣΤ) και ο Δημήτρης Καννάς (Εμφυχωτής Παιδικού Εργαστηρίου ΕΜΣΤ – Εικαστικός). Το πρόγραμμα ξεκίνησε τον Νοέμβριο του 2022 και θα διαρκέσει ως το τέλος Ιουνίου 2024.⁸⁶ Το πρώτο εργαστήριο πραγματοποιήθηκε στις 5 Νοεμβρίου 2022 και το τελευταίο έχει οριστεί για τις 23 Ιουνίου 2024 με δωρεάν συμμετοχή. Απευθύνεται σε οικογένειες με νευροτυπικά και μη μέλη, σε οικογένειες με παιδιά 8 - 12 ετών τυπικής ανάπτυξης και σε οικογένειες με παιδιά που βρίσκονται στο φάσμα του αυτισμού, χωρίς ηλικιακό όριο.

Εικόνα 13: : «+ δημιουργούμε τις Κυριακές»

Το συμπεριληπτικό αυτό πρόγραμμα εντάσσεται στη διασταύρωση της επιστήμης της ειδικής αγωγής με τη μουσειακή εκπαίδευση και βασίζεται σε θεωρίες, τεχνικές και εργαλεία που έχουν αναπτύξει τα πεδία αυτά. Το πρόγραμμα εδράζεται και αξιοποιεί τις εποικοδομητικές και ανακαλυπτικές θεωρίες μάθησης των Dewey, Vygotsky, Piaget, τις μεθόδους Applied Behavior Analysis (ABA), Picture Exchange Communication System (PECS), μεθόδους, δηλαδή, που χρησιμοποιούνται σε εκπαιδευτικά προγράμματα παρέμβασης για ΔΑΦ (Γενά, 2002). Το πρόγραμμα λειτουργεί ενισχυτικά στα αναλυτικά προγράμματα σπουδών (ΑΠΣ). Στα εργαστήρια του προγράμματος δίνονται κατάλληλα ερεθίσματα για ανάπτυξη της ενσυναίσθησης και στηρίζονται οι νευροτυπικοί και μη συμμετέχοντες/ουσές του με πολύπλευρο τρόπο. Το πρόγραμμα περιλαμβάνει μια διαδραστική περιήγηση και επαφή των συμμετεχόντων με έργα τέχνης της συλλογής του μουσείου και ομαδικές δραστηριότητες, με στόχο τη δημιουργία, στη συνέχεια, έργων από τους ίδιους τους συμμετέχοντες, με τη χρήση υλικών που συμβάλλουν στην αισθητηριακή διέγερση. Η σύνθεση των μεικτών ομάδων προϋποθέτει διεπιστημονικό σχεδιασμό, έτσι ώστε η εμπειρία του συγκεκριμένου προγράμματος να θεωρηθεί ωφέλιμη από όλους τους

⁸⁶Υλοποιείται μία Κυριακή κάθε μήνα σε συγκεκριμένες ημερομηνίες και έχει διάρκεια 90 λεπτών.

συμμετέχοντες/ουσες, οι οποίοι/ες θα βιώσουν την αρχή της ισότητας και θα συνυπάρξουν με το «διαφορετικό».⁸⁷

Οι συμμετέχοντες/ουσες της μη τυπικής ανάπτυξης με την αίτηση συμμετοχής τους και λίγο πριν την εκκίνηση του προγράμματος λαμβάνουν υλικό για την κατάλληλη προετοιμασία ακολουθώντας την μέθοδο «Treatment and Education of Autistic and Communication Handicapped Children» (TEACCH). Το υλικό αυτό ανταποκρίνεται στις ανάγκες, τα ενδιαφέροντα και στις δεξιότητες των συμμετεχόντων/ουσων. Κάποια από τα έργα ή τις δραστηριότητες του προγράμματος ενδέχεται να τροποποιηθούν ή να παραληφθούν, προκειμένου να ανταποκριθούν στη σύνθεση της ομάδας και τη ροή του προγράμματος. Η μείωση ή εξάλειψη των διασπάσεων προσοχής ενδείκνυται από την μέθοδο TEACCH. Συνεπώς, τα επιλεγμένα έργα εκτός από την υλικότητα προσφέρονται στο πρόγραμμα και λόγω της τοποθεσίας τους, αφού βρίσκονται σε σημεία του χώρου του μουσείου που δεν υπάρχουν έντονα εξωτερικά αισθητηριακά ερεθίσματα και επιτυγχάνεται μεγαλύτερη συγκέντρωση (Virues-Ortega, 2013).

Το υλικό προετοιμασίας εμπεριέχει με οπτικοποιημένο τρόπο και απλές σχετικά προτάσεις, την ώρα και τον χώρο που διεξάγεται το πρόγραμμα, τους κανόνες του μουσείου, τον χώρο στον οποίο διεξάγεται το εργαστήριο, τη διαδρομή που ακολουθείται, τους υπεύθυνους μουσειοπαιδαγωγούς και τον χώρο χαλάρωσης των συμμετεχόντων σε περίπτωση ανάγκης ή υπερδιέγερσης (Ράπτη, 2023). Έπειτα, περιγράφει με απλοποιημένο τρόπο τα στάδια του προγράμματος, τη διαδρομή που ακολουθείται, τα έργα, τα υλικά που θα χρησιμοποιηθούν, τις δραστηριότητες και τέλος, τη γενικότερη δομή του εργαστηρίου με πλήρη σαφήνεια και λεπτομέρειες. Αντίστοιχα, οι συμμετέχοντες τυπικής ανάπτυξης λαμβάνουν και αυτοί υλικό προετοιμασίας για το πρόγραμμα, με στόχο να εξοικειωθούν με τη διαφορετικότητα και την νευροδιαφορετικότητα (Ράπτη, 2023). Οι μουσειοπαιδαγωγοί που αναλαμβάνουν την υλοποίηση του προγράμματος φέρουν πρόσθετο εποπτικό και απτικό υλικό, προκειμένου να εμπλέξουν τους συμμετέχοντες σε μια πιο ενεργή και διαδραστική διαδικασία μάθησης συνδυάζοντας τα έργα με ψυχοκινητικά και νοητικά

---

⁸⁷ΕΜΣΤ «+δημιουργούμε τις Κυριακές»: <https://www.emst.gr/learning/dimioyrgoyme-tis-kyriakes#about> (Ανάκτηση: 5/6/2024).

παιχνίδια. Το πρόγραμμα απευθύνεται σε όλο το σύνολο των οικογενειών των συμμετεχόντων, είτε ενήλικες, ανήλικες είτε νευροτυπικοί ή μη.

Οι συμμετέχοντες, αφού αφήσουν τα προσωπικά τους αντικείμενα και τα πράγματά τους στον χώρο του εργαστηρίου, ακολουθούν την υπεύθυνη παιδαγωγό - εμπυσχωτήρια με στόχο την αναζήτηση του πρώτου έργου της περιήγησης, την εγκατάσταση του Γιάννη Κουνέλλη, «χωρίς τίτλο» (2004). Ο Κουνέλλης συνδέθηκε με το πρωτοποριακό κίνημα της Arte Povera (τέχνης των φτωχών υλικών) και με το έργο του διερευνά την αποξένωση της σύγχρονης κοινωνίας, αντιπαραβάλλοντας υλικά του μαζικού αστικού και βιομηχανικού πολιτισμού με σύμβολα και αξίες του προβιομηχανικού κόσμου. Πριν ξεκινήσει η αναζήτηση του έργου, δίνεται στους συμμετέχοντες ένα κάρβουνο και ένα λινό ύφασμα, τα οποία αποτελούν βασικά υλικά του έργου, όπως και η φωτιά, το ξύλο, οι πέτρες, ώστε να το εντοπίσουν. Χρησιμοποιήθηκαν αυτά τα υλικά, για να προβληθούν η πρωταρχική φύση των πραγμάτων και το πολιτισμικό τους βάθος. Αυτό το έργο επιλέγεται, καθώς η ιστορία είναι μέρος της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας, αποτελεί σύμβολο ελπίδας και καλλιεργείται η μνήμη. Το έργο «χωρίς τίτλο» (2004), αποτελεί μια μνημειακή εγκατάσταση διαγώνιων μαύρων μεταλλικών σιδηροδοκών που έχουν σχήμα σταυρού και είναι γερμένοι προς το έδαφος. Οι σταυροί είναι τοποθετημένοι σε κυκλική διάταξη και στη μέση υπάρχει ένα τραπέζι, πάνω στο οποίο είναι τοποθετημένοι σάκοι με κάρβουνο. Το τραπέζι παραπέμπει σε έναν βωμό-θυσιαστήριο, ενώ ολόκληρος ο χώρος μετατρέπεται σε ένα βιωματικό, αυστηρό και έντονα πνευματικό περιβάλλον.

Εικόνα 14: Περιήγηση, στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος «+δημιουργούμε τις Κυριακές», στην εγκατάσταση του Γιάννη Κουνέλλη «Χωρίς τίτλο» (2004). (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάϊος 2023)

Τα υπόλοιπα έργα τέχνης που αξιοποιούνται στο πρόγραμμα είναι αυτά των Ρένα Παπασπύρου «Επεισόδια στην ύλη - Στίλπωνος 7» (1979), Κάρλος Γκαραϊκόα «Φωτο-τοπογραφία» (2011), Παύλος «Bolduc» (1980), Λουκά Σαμαρά «Εβραϊκός εναγκαλισμός» (1991-2005), Κάρλος Μότα «Κομμάτια Γκράφιτι: Σε ποιόν ανήκει ο δρόμος;» (2007- 2009) και Χρύσας «20 Κυκλαδικά βιβλία» (1957) (Ράπτη, 2023).

Η μουσειοπαιδαγωγός Ειρήνη Ράπτη σε όλο το πρόγραμμα είχε τον ρόλο του καθοδηγητή, του υποστηρικτή και του εμπνευστή. Παρείχε το κατάλληλο υλικό στους συμμετέχοντες, με σκοπό να τους βοηθήσει στην προσωπική ερμηνεία των έργων τέχνης και στην απόκτηση ενός μουσειακού βιώματος με θετικό πρόσημο, μέσα από την ομαδοσυνεργατική μέθοδο διδασκαλίας και την βιωματική μάθηση (Freed-Brown, 2010). Σύμφωνα με τη Ράπτη (2023) αποτελεί παράδειγμα καλής πρακτικής όσον αφορά στην πρόσβαση επισκεπτών με Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος (ΔΑΦ).

Μετά την περιήγηση στο χώρο, η ομάδα επιστρέφει στον χώρο του εργαστηρίου και όλοι οι συμμετέχοντες κάθονται στο τραπέζι κυκλικά. Ακολουθεί η ενημέρωση και οι σαφείς οδηγίες της μουσειοπαιδαγωγού για τη ροή του εργαστηρίου. Δίνεται καμβάς μικρών διαστάσεων σε κάθε έναν από τους συμμετέχοντες και έχουν χρονικό περιθώριο τριών λεπτών για να αφήσουν τα δικά τους αποτυπώματα σε αυτόν, χρησιμοποιώντας τα υλικά που είναι τοποθετημένα πάνω στο τραπέζι. Κάθε τρία λεπτά η μουσειοπαιδαγωγός γυρίζει την κλεψύδρα και κάθε συμμετέχων/ουσα θα πρέπει, με τη φορά του ρολογιού, να δώσει το έργο του στον διπλανό του. Η διαδικασία ολοκληρώνεται όταν το αρχικό έργο περάσει από όλους τους συμμετέχοντες και φτάσει στον αρχικό του κάτοχο. Τα υλικά που παρέχονται συνεισφέρουν στην αισθητηριακή διέγερση και είναι ίδια με τα υλικά που περιεργάστηκαν οι συμμετέχοντες κατά την περιήγησή τους στο μουσείο. Στο τέλος του εργαστηρίου, τα έργα αυτά παρέχονται ως αναμνηστικό δώρο στους συμμετέχοντες, αφού φέρουν σημάδια και χειρονομίες όλων των συμμετεχόντων. Μόλις ολοκληρωθεί και αυτή τη διαδικασία, όσοι συμμετέχοντες και συμμετέχουσες επιθυμούσαν συμπλήρωναν ένα ερωτηματολόγιο, με σκοπό να διαπιστωθεί ο βαθμός ικανοποίησής τους από το υλικό προετοιμασίας, το πρόγραμμα, τα επιμέρους μέρη του και τους μουσειοπαιδαγωγούς που υλοποιούσαν το εν λόγω πρόγραμμα (Ράπτη, 2023).

Οι στόχοι του προγράμματος αφορούν στην κάλυψη των αναπτυξιακών, μαθησιακών και κοινωνικών αναγκών των συμμετεχόντων, καθώς και στην προσαρμογή στις δυνατότητες και ιδιαιτερότητες κάθε συμμετέχοντα/ουσας ξεχωριστά. Ο σχεδιασμός του προγράμματος προκρίνεται με στόχο να συμβάλει στην κοινωνικό- συναισθηματική, συμπεριφορική, γνωστική, κοινωνική και ψυχοκινητική ενδυνάμωση των συμμετεχόντων/ουσων. Σύμφωνα με τη Ράπτη (2023), σκοπό του προγράμματος συνιστά η αξιοποίηση της τέχνης ως μέσο αυτοέκφρασης, πολυαισθητηριακότητας και άσκησης επενέργειας των συμμετεχόντων.

Μέσα από τη σειρά των εργαστηρίων αυτών ενισχύεται η αυτοεκτίμηση και η αυτοπεποίθηση, το αίσθημα του «ανήκειν». Εφαρμόζονται ομαδοσυνεργατικές μέθοδοι και δραστηριότητες που παρέχουν την ευκαιρία στους συμμετέχοντες/ουσες για αλληλεπίδραση, συνεργασία, αλληλεγγύη και εξάσκηση κοινωνικών δεξιοτήτων, ενώ παράλληλα οικειοποιούν γνώσεις με αβίαστο τρόπο, χωρίς τον φόβο ή το άγχος της αποτυχίας ή κριτικής. Επίσης, κατά τη διάρκεια του προγράμματος, διαμορφώνεται μια σχέση εμπιστοσύνης με το μουσείο, το οποίο αναγνωρίζεται ως ένα περιβάλλον μάθησης και ψυχαγωγίας, πλούσιο σε ερεθίσματα. Ένας άλλος βασικός σκοπός του εν λόγω προγράμματος, είναι η πρόκριση του σεβασμού, της αποδοχής της διαφορετικότητας, της συμμετοχής περιθωριοποιημένων ομάδων, η εξάλειψη της διστακτικότητας, που ενδεχομένως είχε δημιουργηθεί από πρότερες εμπειρίες, και η ενίσχυση της ομαλότερης προσαρμογής των εμπλεκομένων στο κοινωνικό και πολιτισμικό συγκείμενο, και τέλος η βιωματική κατανόηση της μουσειακής αφήγησης και της συλλογής του ΕΜΣΤ, η απόλαυση των πολιτιστικών αγαθών και η αποκόμιση μιας γόνιμης μουσειακής και μαθησιακής εμπειρίας.

Στο πλαίσιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας πραγματοποιήθηκε επιτόπια συμμετοχική παρατήρηση στο πρόγραμμα «+δημιουργούμε τις Κυριακές» στις 28 Μαΐου 2023, διάρκειας 90 λεπτών. Στο συγκεκριμένο εργαστήριο συμμετείχαν τέσσερα παιδιά, εκ των οποίων το ένα εντάσσεται στο φάσμα του αυτισμού. Τα υπόλοιπα παιδιά ήταν τυπικής ανάπτυξης. Μαζί με τους συνοδούς-γονείς, στο πρόγραμμα της Κυριακής 28 Μαΐου 2023 συμμετείχαν εννέα άτομα και μια μουσειοπαιδαγωγός – εμψυχώτρια, η κ. Ειρήνη Ράπτη. Το πρώτο χαρακτηριστικό που παρατηρήσαμε αφορά στη διάταξη των ατόμων, τόσο των συμμετεχόντων όσο και των εμψυχωτών, στον χώρο —σε καρέκλες που διαμόρφωναν ένα ημικόκλιο— το

οποίο συνέβαλε στη δημιουργία ενός περιβάλλοντος οικειότητας και επικοινωνίας, χωρίς ιεραρχικές διακρίσεις εκπαιδευτή-εκπαιδευόμενου. Παρατηρήθηκε, ακόμη, πως το πρόγραμμα επικεντρώνεται στην υλικότητα των έργων τέχνης του ΕΜΣΤ, που έχουν φιλοτεχνηθεί με υλικά, όπως κάρβουνο, πολυσπάν, λινάτσα, τσιμέντο, σιδηροδοκοί, καθρέφτες, χαρτοκιβώτια και κορδέλες περιτυλίγματος. Ένα μικρό δείγμα των υλικών αυτών δόθηκε σε κάθε παιδί. Το κάθε ένα από τα υλικά αυτά είναι νοηματικά φορτισμένο, έχει τη δική του ιστορία να διηγηθεί και «κουβαλά» στίγματα από προσωπικές και πανανθρώπινες αναμνήσεις (Ράπτη, 2023).

Η πορεία ήταν καθορισμένη και με τη βοήθεια της μουσειοπαιδαγωγού – εμπυχώτριας οι συμμετέχοντες/ουσες προσπαθούσαν να συνδυάσουν τα έργα με τα υλικά που κρατούσαν στα χέρια τους. Η μουσειοπαιδαγωγός προσέγγισε τα έργα με τρόπο ανάλογο του ηλικιακού επιπέδου των συμμετεχόντων. Τόσο οι γονείς όσο και τα παιδιά φάνηκαν ιδιαίτερα ενθουσιασμένοι, συμμετείχαν ενεργά στον διάλογο και έθεταν συνεχώς απορίες σχετικές με τα έργα, ενώ ταυτόχρονα μιλούσαν μεταξύ τους σε μια προσπάθεια να αναζητήσουν και να εντοπίσουν τα έργα που φιλοτεχνήθηκαν από τα υλικά που τους είχαν διαμοιραστεί για τον σκοπό αυτό. Αξίζει να αναφερθεί πως οι γονείς εξιστορούσαν στα παιδιά βιώματα και προϋπάρχουσες γνώσεις προκειμένου να αντιληφθούν και να αφουγκραστούν τις νέες πληροφορίες με πιο αποτελεσματικό τρόπο.

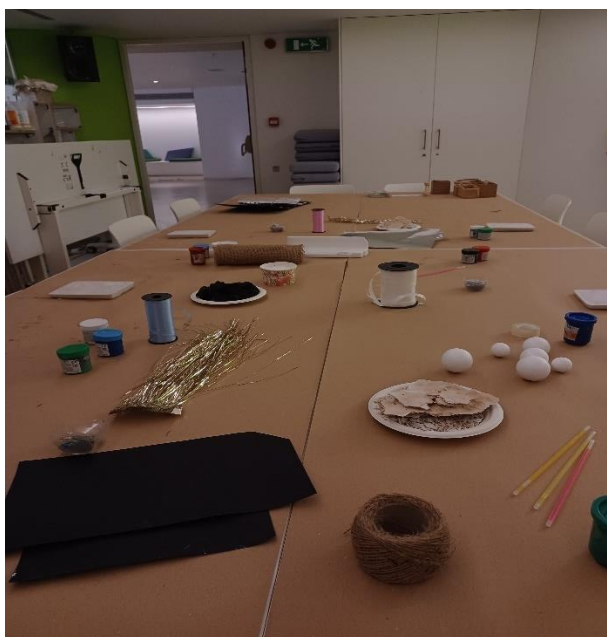
Ιδιαίτερο ενδιαφέρον υπήρξε στο έργο «Εβραϊκός εναγκαλισμός» του Λουκά Σαμαρά, στο οποίο τα παιδιά φορούσαν ειδικά πλαστικά καλύμματα στα παπούτσια και «εισέρχονταν» στο έργο, αντίκριζαν τον εαυτό τους και τους γύρω τους στις επιφάνειες του έργου, το οποίο είναι κατασκευασμένο από καθρέφτη, ξύλο και μέταλλο. Ο εν λόγω καθρεπτισμός δημιουργούσε μια διαδραστική εμπειρία που οδηγούσε τους συμμετέχοντες/ουσες να βιώσουν μια πρωτόγνωρη μουσειακή εμπειρία και να αποτελέσουν οι ίδιοι/ες κομμάτι του έργου.

Στο καλλιτεχνικό εργαστήρι που ακολούθησε, κάθε συμμετέχων/ουσα είχε στη διάθεση του/της έναν μικρό καμβά. Κατά αυτόν τον τρόπο είχαν τη δυνατότητα να σχεδιάσουν και να δημιουργήσουν ό,τι ήθελαν, αξιοποιώντας υλικά που ήταν τοποθετημένα στο κέντρο του τραπέζιου (κάρβουνο, κόλλες, χρυσόσκονη, ψαλίδια, χαρτόνια σε διάφορα χρώματα, κορδέλες, τέμπερες, πινέλα και διάφορα άλλα υλικά). Υπήρχε μια κλεψύδρα, την οποία η μουσειοπαιδαγωγός γυρνούσε κάθε τρία λεπτά. Ο

κάθε συμμετέχων/ουσα έδινε το έργο στον διπλανό του, ακολουθώντας τη φορά του ρολογιού. Η διαδικασία αυτή επαναλαμβανόταν, μέχρι το αρχικό έργο να φτάσει στον αρχικό του κάτοχο. Τα παιδιά ήταν ιδιαίτερα ενθουσιασμένα, ενώ οι γονείς συμμετείχαν και αυτοί ενεργά στο καλλιτεχνικό εργαστήριο, βοηθώντας τα παιδιά ή δίνοντάς τους ιδέες. Η συγκεκριμένη δραστηριότητα έδωσε στους συμμετέχοντες/ουσες την ευκαιρία για αλληλεπίδραση και αλληλοβοήθεια, αποτρέποντας το άγχος ή τον φόβο της αποτυχίας και εξασφαλίζοντας την ενεργό εμπλοκή και την ισότιμη απόλαυση όλων των συμμετεχόντων/ουσών. Στο τέλος του Εργαστηρίου η μουσειοπαιδαγωγός, κ. Ειρήνη Ράπτη παρέδωσε στα παιδιά τα αρχικά τους έργα μαζί με μια πάνινη τσάντα με έντυπο υλικό από το ΕΜΣΤ, ως ανάμνηση συμμετοχής στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα.

Εικόνα 15: Οι συμμετέχοντες κατά την έναρξη του προγράμματος «+δημιουργούμε τις Κυριακές» στην αίθουσα του καλλιτεχνικού εργαστηρίου του ΕΜΣΤ (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023)

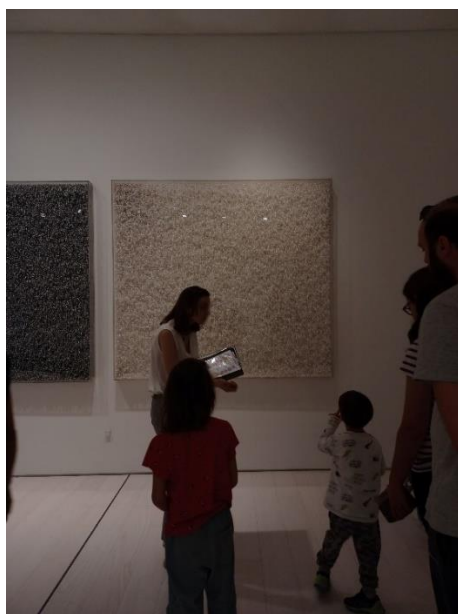
Εικόνα 16: Αποψη του καλλιτεχνικού εργαστηρίου του προγράμματος «+δημιουργούμε τις Κυριακές» (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023)

Εικόνα 17: Διάλογος ανάμεσα στη μουσειοπαιδαγωγό Ειρήνη Ράπτη και τους συμμετέχοντες/ουσες του εκπαιδευτικού προγράμματος «+δημιουργούμε τις Κυριακές» (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023)

Εικόνα 18: Παιδί μπροστά από το έργο του Carlos Garaicoa με τίτλο «Photo-topography», «+δημιουργούμε τις Κυριακές» (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023)

Εικόνα 19: Η μουσειοπαιδαγωγός μπροστά από το έργο «BOLDUC» (1980), «+δημιουργούμε τις Κυριακές», (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023)

Εικόνα 20: Οι συμμετέχοντες/ουσες με ειδικά καλύμματα στα παπούτσια, μέσα στο έργο «Εβραϊκή αγκαλιά» του Λουκά Σαμαρά, «+δημιουργούμε τις Κυριακές», (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023)

Εικόνα 21: Κάρλος Μότα (Carlos Motta) «Κομμάτια γκράφιτι: Σε ποιον ανήκει ο δρόμος» (2007 – 2009), «+δημιουργούμε τις Κυριακές» (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023)

Εικόνα 22: Συζήτηση πριν το καλλιτεχνικό εργαστήριο, «+δημιουργούμε τις Κυριακές» (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάϊος 2023)

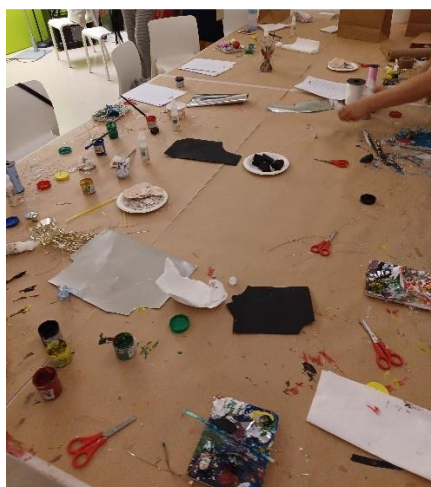
Εικόνα 23: Στιγμιότυπο από το καλλιτεχνικό εργαστήριο, έργο ενός συμμετέχοντα, «+δημιουργούμε τις Κυριακές» (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023)

Εικόνα 24: Στιγμιότυπα από το καλλιτεχνικό εργαστήριο, «+δημιουργούμε τις Κυριακές» (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023)

Εικόνα 25: Στιγμιότυπα από το καλλιτεχνικό εργαστήριο, «+δημιουργούμε τις Κυριακές» (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάϊος 2023)

Εικόνα 26: Στιγμιότυπο από το τέλος του καλλιτεχνικού εργαστηρίου, «+δημιουργούμε τις Κυριακές» (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάϊος 2023)

Στο τέλος του προγράμματος, η μουσειοπαιδαγωγός ανέφερε πως το συγκεκριμένο πρόγραμμα έχει ιδιαίτερη απήχηση και πως μόνο στο συγκεκριμένο εργαστήριο είχε ελάχιστο αριθμό συμμετεχόντων/ουσών. Συνήθως ο αριθμός των συμμετεχόντων/ουσών στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα ξεπερνά τα οκτώ με εννέα άτομα. Σχετικά με τους συμμετέχοντες, μόνο ένα παιδί εντασσόταν στο φάσμα του αυτισμού και συμμετείχε τόσο ενεργά όσο και τα υπόλοιπα παιδιά τυπικής ανάπτυξης. Το εν λόγω εκπαιδευτικό πρόγραμμα φάνηκε να στοχεύει στην

εξασφάλιση του ίδιου επιπέδου εκπαιδευτικής μουσειακής εμπειρίας για όλους τους συμμετέχοντες, χωρίς διακρίσεις και διαφοροποιήσεις, και λειτούργησε υποστηρικτικά ως προς τις υπάρχουσες αισθητηριακές, μαθησιακές και κοινωνικές δυσκολίες των συμμετεχόντων.

Ενώ στην αρχή το πρόγραμμα απευθυνόταν σε οικογένειες με παιδιά στο φάσμα του αυτισμού, η δυνατότητα συμμετοχής διευρύνθηκε σταδιακά και το πρόγραμμα απευθύνεται πλέον σε όλους. Αυτό αποτελεί μια εξέχουσα προσπάθεια του μουσείου να αποδέχεται, να σέβεται και να ενσωματώνει στις δράσεις του όλα τα άτομα, προσαρμόζοντας τα υλικά και τα μέσα και προσλαμβάνοντας ειδικούς όλων των ειδικοτήτων. Αξίζει να σημειωθεί πως λόγω της αυξημένης ζήτησης, το συγκεκριμένο πρόγραμμα συνεχίζεται για δεύτερη χρονιά, την περίοδο 2023-2024, πάλι με συχνότητα μιας φοράς κάθε μήνα.

Η συμμετοχική παρατήρηση της ερευνήτριας στο εν λόγω εκπαιδευτικό πρόγραμμα, την βοήθησε στην επίτευξη των αρχικών στόχων που έθεσε στην παρούσα έρευνα. Η επιτόπια συμμετοχική έρευνα ανέδειξε πως με την εφαρμογή της διεπιστημονικότητας, το μουσείο μπορεί να καταστεί ως ένας χώρος προσβάσιμος και συμπεριληπτικός, όχι μόνο για τα άτομα με αυτισμό και τις οικογένειές τους, αλλά για όλα τα άτομα. Η προάσπιση της διαφορετικότητας επιτυγχάνεται μέσα από τα εκπαιδευτικά προγράμματα του ΕΜΣΤ, ενώ λόγω της συμμετοχής του συνόλου διαφορετικών κοινοτήτων στο εσωτερικό του μουσείου, συντελείται η απονομή κοινωνικής δικαιοσύνης.

Το μουσείο επωφελείται από τη μεγάλη συμμετοχή και προχωρά σε συμπράξεις με άλλους φορείς με νέες δράσεις και προγράμματα επιβεβαιώνοντας τον ρόλο του και την αποστολή του στη σημερινή κοινωνία. Επωφελούνται και οι οικογένειες ατόμων με αυτισμό μέσω αυτών των προγραμμάτων, καθώς το μουσείο επιτυγχάνει τη συμπερίληψη αυτών των ατόμων, την ευαισθητοποίηση της κοινωνίας σχετικά με τον αυτισμό και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των οικογενειών. Αποδεδειγμένα, λοιπόν, το ΕΜΣΤ πρωτοπορεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ως προς τα καινοτόμα προγράμματα, αισθητηριακά φιλικά για τον αυτισμό που παρέχει, δίνοντας την ευκαιρία εξίσου σε όλα τα άτομα να έρθουν σε επαφή με την τέχνη και τον πολιτισμό.

Κεφάλαιο 5ο: Συμπεράσματα – Συζήτηση

Ο κοινωνικός ρόλος των μουσείων, ο ρόλος τους στην προώθηση της κοινωνικής ένταξης και της συνοχής και συμβολή του στην απονομή κοινωνικής δικαιοσύνης συνδέεται άρρηκτα με τη συμμετοχικότητα του κοινού στις μουσειακές πρακτικές. Αντιμετωπίζοντας τις κοινωνικές προκλήσεις, το σύγχρονο μουσείο οφείλει να προσαρμόζεται σε νέα δεδομένα, να διαφοροποιεί τα εκθεσιακά του αφηγήματα, να αλλάζει τις μουσειακές πρακτικές του και τις κοινωνικές του δράσεις, να σχεδιάζει νέα εκπαιδευτικά προγράμματα που αποσκοπούν στη συμμετοχή περιθωριοποιημένων ομάδων κοινού, ξεπερνώντας τον παραδοσιακό του ρόλο σχετικά με τη διατήρηση των συλλογών. Αυτός ο πολυδιάστατος χαρακτήρας και ο πολλαπλός ρόλος των μουσείων καλείται να ανταποκριθεί στις προκλήσεις που γεννά η εποχή της μετανεωτερικότητας.

Τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τη βιβλιογραφική έρευνα, τη συνέντευξη και την επιτόπια συμμετοχική παρατήρηση αναδεικνύουν την προσπάθεια των μουσείων, και συγκεκριμένα του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης, αναφορικά με τις πρακτικές και τα εκπαιδευτικά προγράμματα που σχεδιάζουν, να απονέμουν κοινωνική δικαιοσύνη και να προωθούν τη συμπερίληψη και την κοινωνική ένταξη περιθωριοποιημένων και ευάλωτων ομάδων κοινού. Συνοπτικά, αναφέρθηκε το περιεχόμενο, η δομή και ομάδες-στόχοι ενός αριθμού προγραμμάτων που έχει υλοποιήσει το ΕΜΣΤ, ενώ αναλύθηκε η πολυδιάστατη δράση «Face Forward...into my home» που αφορούσε ανθρώπους που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και βρέθηκαν σε κατάσταση μετανάστευσης και προσφυγιάς, καθώς και το πρόγραμμα «+δημιουργούμε τις Κυριακές: Συμπεριληπτικά εργαστήρια για Οικογένειες» στο οποίο συμμετείχαν οικογένειες με παιδιά 8-12 ετών τυπικής ανάπτυξης και σε οικογένειες με παιδιά που βρίσκονται στο φάσμα του αυτισμού.

Τα αποτελέσματα της επιτόπιας συμμετοχικής παρατήρησης που υλοποιήθηκε στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα «+δημιουργούμε τις Κυριακές», ανέδειξαν τον ρόλο του ΕΜΣΤ, ως προασπιστή της κοινωνικής δικαιοσύνης, στην εξασφάλιση μιας μουσειακής και εκπαιδευτικής εμπειρίας σε όλους τους συμμετέχοντες, έχοντας υποστηρικτικό ρόλο στις αισθητηριακές, κοινωνικές και μαθησιακές τους δυσκολίες. Το επιστέγασμα της δημιουργίας τέτοιων μουσειοπαιδαγωγικών εκπαιδευτικών

προγραμμάτων για μεικτό κοινό οφείλεται στις διεπιστημονικές μελέτες, σε συνάρτηση με την εφαρμογή εργαλείων, τεχνικών, μεθόδων της μουσειακής εκπαίδευσης και της ειδικής αγωγής.

Μέσω της μελέτης περίπτωσης του ΕΜΣΤ εξετάστηκαν τα εκπαιδευτικά προγράμματα που σχεδιάζει και υλοποιεί το μουσείο, συμβάλλοντας έμπρακτα στην αντίληψη του ρόλου που υπηρετεί το τρίπτυχο προσβασιμότητα- ενσωμάτωση- συμμετοχικότητα, τόσο για άτομα με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες όσο και για πρόσφυγες, μετανάστες και άλλες ομάδες κοινού. Μέσα από ένα ολιστικό και ολοκληρωμένο πλαίσιο σχεδιασμού εκπαιδευτικών προγραμμάτων, το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης δεσμεύεται να διασφαλίζει ότι τα ποικίλα ακροατήρια στα οποία απευθύνεται, μπορούν να έχουν πρόσβαση στα προγράμματα, τις συλλογές του και κατ' επέκταση στη μουσειακή και πολιτισμική εμπειρία. Αυτή η δέσμευση στη συμπερίληψη και στις αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης εντάχθηκε από νωρίς στην εκπαιδευτική πολιτική του ΕΜΣΤ και υπηρετείται με συνέπεια από τα στελέχη Εκπαίδευσης του μουσείου όλα τα χρόνια λειτουργίας του. Εκτός από τα προγράμματα που παρουσιάσαμε στην εργασία, και τα πρωτοποριακά προγράμματα εικαστικής ψυχοθεραπείας του μουσείου κινούνται στην κατεύθυνση της άρσης των αποκλεισμών,⁸⁸ ενώ, όπως μας ενημέρωσε η κ. Τσέκου στη συνέντευξη που μας παραχώρησε, σχεδιάζονται και άλλα προγράμματα για άτομα με μειωμένη όραση, περιορισμένη ακοή, κωφούς, άτομα με Alzheimer και φροντιστές αυτών, προς το παρόν, όμως, μόνο σε μεμονωμένες περιπτώσεις συνεργασίας με σχετικούς φορείς, και όχι, ακόμη τουλάχιστον, σε σταθερή βάση.

Φυσικά, από τη σχετική επιτόπια συμμετοχική παρατήρηση, τη συνέντευξη και την αξιοποίηση της δημοσιευμένης βιβλιογραφίας, γεννήθηκε πληθώρα ερωτημάτων, σχετικά με τις ευκαιρίες που παρέχονται μέσω των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και των πολιτισμικών αγαθών που προσφέρουν οι πολιτιστικοί θεσμοί και τα μουσεία στο ευρύ κοινό τους. Για παράδειγμα, σε τι βαθμό επιτυγχάνεται η

---

⁸⁸Ενδεικτική είναι η περίπτωση της πιλοτικής δράσης SUB.2.1 «Πολιτιστική Συνταγογράφηση ως Συμπληρωματική Αγωγή στην Ψυχική Υγεία» του Υπουργείου Πολιτισμού που εγκαινιάστηκε τον Μάρτιο του 2024, στην οποία το ΕΜΣΤ συμμετέχει με δύο ομάδες εικαστικής ψυχοθεραπείας. Αναλυτικά τα υλοποιημένα και τα τρέχοντα προγράμματα εικαστικής ψυχοθεραπείας παρουσιάζονται στο *ΕΜΣΤ-Εικαστική Ψυχοθεραπεία*, <https://www.emst.gr/category/learning/eikastiki-psixotherapeia> (Ανάκτηση: 5/6/2024).

συμπερίληψη στον θεσμό του μουσείου, όταν ένα μεγάλο κομμάτι της περιθωριοποίησης των ανάπηρων ατόμων συνεχίζει να οφείλεται στις ανεπαρκές κτηριακές υποδομές πολλών μουσείων; Παρατηρούμε πως ορισμένα μουσεία, μέσω των εκθεσιακών τους προγραμμάτων και των δημόσιων-εκπαιδευτικών δράσεών τους παρέχουν προσβασιμότητα και συμπερίληψη σε ανάπηρα άτομα, μετανάστες και πρόσφυγες. Τι γίνεται όμως με προγράμματα που απευθύνονται σε άλλες μη προνομιούχες ομάδες κοινού με λιγότερες ευκαιρίες, όπως άτομα τρίτης ηλικίας, πολίτες με δυσκολίες μνήμης ή και άνοια; Ιδίως στην περίπτωση των ελληνικών μουσείων, το παράδειγμα του ΕΜΣΤ αποτελεί μάλλον την εξαιρεση και όχι τον κανόνα σε αυτήν την κατεύθυνση.

Σε κάθε περίπτωση, τα μουσεία δεν είναι σε θέση ούτε θα πρέπει, πιστεύουμε, να υποκαταστήσουν την απαραίτητη κρατική κοινωνική μέριμνα και τις κρατικές κοινωνικές υπηρεσίες. Ωστόσο, στο σύγχρονο πολυπολιτισμικό περιβάλλον, σε μια εποχή που, δικαίως, οι πρώην αποκλεισμένες ομάδες διεκδικούν ορατότητα και συμπερίληψη στο κοινωνικό αφήγημα, και με δεδομένη την ολοένα και πιο ισχυρή κρατική χρηματοδότηση του πολιτισμού, τα μουσεία καλούνται να ενσωματώσουν στον ρόλο τους τις αρχές της συμπερίληψης. Είναι ζήτημα αρχών, αλλά και βιωσιμότητας. Σε αυτό το περιβάλλον, λοιπόν, είναι επιτακτική ανάγκη τα μουσεία να δράσουν κοινωνικά, διεπιστημονικά και διατομεακά. Τα τμήματα εκπαίδευσης των μουσείων σηκώνουν μεγάλο βάρος για την υλοποίηση αυτής της κοινωνικής εξωστρέφειας, δυσανάλογο, συχνά, με τη στελέχωση και χρηματοδότηση που λαμβάνουν.

Δεν είναι τυχαίο, επομένως, το γεγονός ότι ολοένα και περισσότερα μουσεία διεθνώς, ακόμη και μικρά μουσεία αναζητούν τρόπους να υλοποιήσουν προγράμματα συμπερίληψης, να ενθαρρύνουν την αποδοχή της διαφορετικότητας και να δημιουργήσουν ευκαιρίες ισότιμης πρόσβασης. Αντίστοιχα, πυκνώνει ο διεθνής διεπιστημονικός διάλογος για το θέμα, αλλά και το ενδιαφέρον που επιδεικνύει και η ελληνική μουσειακή κοινότητα. Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση του 13ου Διεθνούς Συνεδρίου CoMuseum με θέμα «Μουσεία και Δικαιοσύνη», που έλαβε χώρα στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη τον Δεκέμβριο του 2023 και επικεντρώθηκε στη δικαιοσύνη και την εκπροσώπηση μέσα στα μουσεία και μέσω των μουσείων και των πολιτιστικών οργανισμών. Το συνέδριο αυτό έθεσε το καίριο ζήτημα του κατά

πόσο οι αρχές της διαφορετικότητας, της ισότητας, της συμπερίληψης και της προσβασιμότητας εξετάζονται ή εφαρμόζονται εσωτερικά σε πολιτιστικούς οργανισμούς, όσον αφορά στην εργασία, τη διοίκηση και τον προγραμματισμό, και πώς με τη σειρά της αυτή η διαδικασία, ή η έλλειψή της, επηρεάζει την πολιτιστική δράση σε όλο τον κόσμο.⁸⁹

Τον Νοέμβριο του 2024, το Ελληνικό Τμήμα του ICOM, σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Αρχαιολογικών Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του Υπουργείου Πολιτισμού και το Μουσείο Μπενάκη, θα διοργανώσουν το ετήσιο συνέδριο της Διεθνούς Επιτροπής για την Εκπαίδευση και τις Πολιτιστικές Δράσεις του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων (ICOM-CECA). Η θεματική του συνεδρίου «Σύνθετα ζητήματα, ιδιαίτερες ομάδες κοινού» (Delicate topics – Challenging audiences)⁹⁰ δηλώνει την αναγκαιότητα ανταλλαγής ιδεών, τεχνογνωσίας και βέλτιστων πρακτικών ανάμεσα σε επαγγελματίες της μουσειακής εκπαίδευσης με διαφορετικά πολιτισμικά υπόβαθρα. Το συνέδριο, σύμφωνα, με τη σχετική ανακοίνωση, θα εστιάσει σε μουσειοπαιδαγωγικές δράσεις που επιχειρούν να συζητήσουν σύνθετα και ευαίσθητα θέματα, επιδιώκουν να φωτίσουν άγνωστες ή παραγνωρισμένες πτυχές της πολιτιστικής κληρονομιάς, υιοθετούν μια νέα ματιά πάνω στα ιστορικά γεγονότα και έχουν στόχο να προσελκύσουν ένα νέο κοινό ή να απευθυνθούν σε ομάδες που βρίσκονται στο φάσμα του κοινωνικού αποκλεισμού. Φιλοδοξεί, ακόμη, να ενθαρρύνει την κριτική σκέψη και να αναδείξει τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει ο μουσειοπαιδαγωγικός σχεδιασμός, όταν επιχειρεί να εξερευνήσει σύνθετες όψεις της πολιτιστικής κληρονομιάς και της σύγχρονης καλλιτεχνικής δημιουργίας, προς όφελος διαφορετικών ομάδων κοινού.

Υπό το πρίσμα που θέτουν τα δύο παραπάνω μουσεία, ο προβληματισμός που έθεσε η παρούσα έρευνα μπορεί να διευρυνθεί προς νέες κατευθύνσεις. Ειδικότερα, η εξέταση του κατά πόσο τα ελληνικά μουσεία υιοθετούν πρακτικές συμπερίληψης και

---

⁸⁹Βλ. σχετικά *CoMuseum-Μουσεία και Δικαιοσύνη*, <https://thecomuseum.org/?lang=el> (Ανάκτηση: 5/6/2024).

⁹⁰Ο αγγλικός τίτλος μεταφράστηκε από το Ελληνικό Τμήμα του ICOM. Αναλυτικά για τις θεματικές του συνεδρίου βλ. ICOM-CECA Annual Conference: <https://ceca.mini.icom.museum/conferences/next-conferences/> (Ανάκτηση: 5/6/2024) και Ετήσιο Συνέδριο ICOM-CECA 2024, <https://icom-greece.mini.icom.museum/%ce%b5%cf%84%ce%b7%cf%83%ce%b9%ce%bf-%cf%83%cf%85%ce%bd%ce%b5%ce%b4%cf%81%ce%b9%ce%bf-icom-ceca-2024/> (Ανάκτηση: 5/6/2024).

προάγουν την ισότιμη πρόσβαση όχι μόνο στο κοινό που υποδέχονται αλλά και σε επίπεδο στελέχωσης είναι κρίσιμης, θεωρούμε, σημασίας. Βέβαια, βασικό ζητούμενο παραμένει οι έννοιες της συμπερίληψης, της διαφορετικότητας, της προσβασιμότητας, της ισότητας, της κοινωνικής και της ιστορικής δικαιοσύνης να αποτελέσουν μέρος των εκθεσιακών αφηγημάτων και όχι μόνο της εκπαιδευτικής διαδικασίας εντός συμβατικών αφηγήσεων για το παρελθόν και το παρόν.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Ainscow, M. (2005). Developing inclusive education systems: What are the levers for change? *Journal of Educational Change*.
- Ainscow, M. (2008). Towards including schooling . *British Journal of Special Education*.
- Ainscow, M., Booth, T., & Dyson, A. (2006). *Improving Schools, Developing inclusion*. London: Routledge.
- American Alliance of Museums. (2018). Facing change: Insights from American alliance of museums' diversity, equity, accessibility, and inclusion working group. Washington, DC: American Alliance of Museums. Ανακτήθηκε από: <https://www.aam-us.org/wp-content/uploads/2018/04/AAM-DEAI-Working-Group-Full-Report-2018.pdf>
- Anderson, D. (2012). *Museums, Equality and Social Justice*. In *Creativity, learning and cultural rights*. London: Routledge.
- Artiles, A. J., Harris-Murri, N., & Rostenberg, D. (2006, July). Inclusion as social justice: Critical notes on discourses, assumptions, and the road ahead. *theory into Practice*.
- Baghli, S. A., Boylan, P., & Herreman, Y. (1998). *History of ICOM*. Paris: ICOM.
- Bennett, T. (2003). Representation at the exhibition? *The Journal of Education in Museums*.
- Bodo, S. (2013, April 29). New paradigms for intercultural work in museums – or Intercultural work as a new paradigm for museum practice? *The Inluseum*. Ανακτήθηκε από: <https://inluseum.com/2013/04/29/new-paradigms-for-intercultural-work-in-museums-or-intercultural-work-as-a-new-paradigm-for-museum-practice-part-ii/>
- Bortolotto, C. (2007). Objects to Processes: Unesco's Intangible Cultural Heritage. *Journal of Museum Ethnography*.
- Clough, P., & Corbette, J. (2000). *Theories of inclusive education*. London: Champan.

- Dimitrios, A., Mylona, I., Mamalis, S., & Kamenidou, I. C. (2019). Cultural communication through social media: Exploring Instagram Practices among Greek museums. *Conference: 3rd International Scientific Conference "Tourism, travel and hospitality at crossroads: The way ahead"*. Thessaloniki.
- Dodd, J., & Sandell, R. (2001). *Including Museums: Perspectives on museums*. Leicester: University of Leicester.
- Facing change: Insights from American alliance of museums; diversity, equality, accessibility and inclusion working group. (2018). *American Alliance of Museums*. Ανακτήθηκε από: <https://www.aam-us.org/wp-content/uploads/2018/04/AAM-DEAI-Working-Group-Full-Report-2018.pdf>.
- Freed-Brown, E. (2010). *A different mind: Developing museum programs for children with autism (Unpublished doctoral dissertation)*. New Jersey: Seton Hall University.
- Gerwartz, S. (1998). Conceptualizing social justice in education: mapping the territory. *Journal of Education Policy*.
- Giannini, T., & Bowen, J. P. (2022, December). Global Cultural Conflict and Digital Identity: Transforming Museums. *Heritage*.
- Gibbs, K., Sani, M., & Thompson, J. (2007). *Lifelong Learning in Museums*. Italy: EDISAI .
- Gonzales, E. (2020). *Exhibitions for Social Justice*. London: Routledge.
- Gray, C., & McCall, V. (2020). *The Role of Today's Museum*. London: Routledge.
- Group for Large Local Authority Museums (GLLAM). (2000). *Museums and Social Inclusion: The GLLAM Report*. Research undertaken by the Research Centre for Museums and Galleries (RCMG), Department of Museum Studies, University of Leicester. Leicester: University of Leicester. Ανακτήθηκε από: <https://le.ac.uk/rcmg/research-archive/museums-and-social-inclusion>
- Gupta, S., & Rous, B. (2016). Understanding change and implementation: How leaders can support inclusion. *Young Children*.

- Hatton, A. (2012, May 11). The conceptual roots of modern museum management dilemmas. *Museum Management and Curatorship*.
- Hetherington, K. (1995, May). The Utopics of Social Ordering – Stonehenge as a Museum without Walls. Στο S. Macdonald, & G. Fyfe (επιμ. *Theorizing Museums*).
- Hooper-Greenhill, E. (1994). *Museums and their visitors*. London: Routledge.
- Kalantzis, M., & Cope, B. (2012). *New Learning – Elements of a science of education – Second Edition*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Lanz, F. (2017, June). ResearchGate. *Staging Migration (in) Museums: A Reflection on Exhibition Design Practices for the Representation of Migration in European Contemporary Museums*.
- Lewis, G. (1992). Museum and their precursors: A brief world survey. (J. Thompson, Επιμ.) *Manual of Curatorship: a guide to museum practice*.
- Majewski, J., & Bunch, L. (2010, May). The expanding definition of diversity: Accessibility and disability culture issues in museum exhibitions. Academia. Ανακτήθηκε από:
https://www.academia.edu/101638587/The_Expanding_Definition_of_Diversity_Accessibility_and_Disability_Culture_Issues_in_Museum_Exhibitions.
- Marc, P. (2016). *This Fist Called My Heart: The Peter McLaren Reader*. Information Age Publishing.
- Maurice, C., Green, G., & Luce, S. (1996). *Behavioral Intervention for Young Children With Autism: A Manual for Parents and Professionals*. Pro-Ed.
- MuseumsEtc. (2010). *The New Museum Community: Audiences, Challenges, Benefits*. Edinburgh: MuseumsEtc.
- Rose, R. (2010). *Confronting obstacles to inclusion: international responses to developing inclusive education*. London: Routledge.
- Sandell, R. (2007). *Museums, Prejudice and the Reframing of Difference*. London and New York: Routledge.
- Sandell, R. (2019, October 28). Do museums and galleries do enough for disabled visitors? *Apollo: The international art magazine*. <https://www.apollo->

[magazine.com/museums-galleries-disabled-visitors-access-richard-sandell-chris-ingram/#:~:text=Museums%20routinely%20discriminate%20against%20disabled%20people.%20Although%20anti-discrimination,experiences%20that%20await%20them%20are%20o](https://www.museummagazine.com/museums-galleries-disabled-visitors-access-richard-sandell-chris-ingram/#:~:text=Museums%20routinely%20discriminate%20against%20disabled%20people.%20Although%20anti-discrimination,experiences%20that%20await%20them%20are%20o)

Simon, N. (2010). *The Participatory Museum*. Santa Cruz: CA: Museum 2.0.

Ten Ros, A. (2023, October). *What is a museum in 2023?*, Researchgate. Ανακτήθηκε από:

https://www.researchgate.net/publication/374777083_What_is_a_museum_in_2023

UNESCO. (1994). *The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education*. France: UNESCO. Ανακτήθηκε από:

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000098427>

UNESCO. (2019). *Report on the implementation of the UNESCO 2015 Recommendation on Museums & Collections: Recommendation concerning the Protection and Promotion of Museums and Collections, their Diversity and their Role in Society*. France: UNESCO. Ανακτήθηκε από:

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000371549>

Van den Bos, K. (2003). the Subjective Quality of Social Justice: The Role of Affect as Information in the Psychology of Justice Judgments. *Journal of Personality and Social Psychology*.

Vergo, P. (1989). *The New Museology*. London: Reaktion Books.

Virues-Ortega, J. (2013, July 24). The TEACCH program for children and adults with autism: A meta-analysis of intervention studies. *National Library of Medicine*.

Visser, J. (2016). *Museums and migration – building sustainable, peaceful communities*. Ανακτήθηκε από: The museum of the future. Ανακτήθηκε από:

<https://themuseumofthefuture.com/2016/06/14/museums-and-migration-buildingsustainable-peaceful-communities>

Vuillaume, D. (2015). *Introduction*. (A.-S. Gutsche, M. Hoschler, G. Kendall, & J. Pagel, Επιμ.) Berlin: The Network of European Museum Organisations (NEMO).

- Wapner, J., 2013. "Mission and low vision: A visually impaired museologist's perspective on inclusivity". *Disability Studies Quarterly*, 33 (3). Ανακτήθηκε από: <http://dsqds.org/article/view/3756/3290>.
- Witcomb, A. (2009, September). Migration, social cohesion and cultural diversity: Can museums move beyond pluralism? *ResearchGate*. Ανακτήθηκε από: https://www.researchgate.net/publication/326994321_Migration_social_cohesion_and_cultural_diversity_Can_museums_move_beyond_pluralism
- Wittlin, A. (1970). Twelve Point Programme for Museum Renewal." Στο G. Anderson, *Reinventing the museum: historical and contemporary perspectives on the paradigm shift*. Cambridge: The MIT Press.

Ελληνόγλωσση

- Αγγελίδης, Π. (2011). Μορφές ηγεσίας που προωθούν τη συμπεριληπτική εκπαίδευση. Στο Σ. & Αγγελίδης, *Παιδαγωγικές της Συμπερίληψης*. Διάδραση.
- Αντζουλάτου-Ρετσίλα, Ε. (2005). *Πολιτιστικά και Μουσειολογικά Σύμμεικτα*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Αρβανίτη, Ε. (2013). Πολιτειακός πλουραλισμός, διαπολιτισμικότητα και μετασχηματιστική εκπαίδευση: Αναθεωρώντας το δίπολο "εμείς" και "άλλοι"». *Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Ιωάννινα.
- Βιγγόπουλος, Η. (1982). *Η τέχνη στο Νηπιαγωγείο και στο Δημοτικό Σχολείο*. Αθήνα: Δίπτυχο.
- Black, G. (2009). *Το Ελκυστικό Μουσείο - Μουσεία και επισκέπτες*. (Α. Παππάς, Μεταφρ.) Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Πειραιώς.
- Black, G. (2014). *Το Ελκυστικό Μουσείο. Μουσεία και Επισκέπτες*. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς (ΠΙΟΠ).
- Βόγλη, Ε. (2015). *Τι πρέπει να γνωρίζει ο ιστορικός για την ιστορία και το επάγγελμα του*. Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.
- Βοσνιάδου, Σ. (2006). *Σχολεία και Υπολογιστές*. Αθήνα: Gutenberg.

- Γενά, Α. (2002). *Αντισμός και Διάχυτες Αναπτυξιακές Διαταραχές. Αξιολόγηση-διάγνωση, αντιμετώπιση*. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο.
- Γενά, Α. (2007). *Θεωρία και πράξη της ανάλυσης της συμπεριφοράς*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γεωργακά, Μ., & Δούκα, Α. (2008). *Προσβασιμότητα εμποδιζόμενων ατόμων σε χώρους πολιτιστικού και τουριστικού ενδιαφέροντος*. Αθήνα: Εθνικόν Μετσόβειο Πολυτεχνείο.
- Γκότσης, Σ., & Βοσνίδης, Π. (2011). Μουσειακές εκπαιδευτικές δράσεις για όλους: από τη θεωρία στην πράξη. *Πίσσια 7-8, Φθινόπωρο 2010 - Άνοιξη 2011*.
- Core, B., & Kalatzis, M. (2013). *Νέα Μάθηση: Βασικές Αρχές για την Επιστήμη της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Κριτική.
- Creswell, W. (2016). *Η Έρευνα στην Εκπαίδευση: Σχεδιασμός, Διεξαγωγή και Αξιολόγηση της Ποσοτικής και Ποιοτικής Έρευνας*. (Κ. Νάνσυ, Μεταφρ.) Αθήνα: Ίων.
- Desvallées, A., & Mairesse, F. (Επιμ.). (2014). *Βασικές Έννοιες της Μουσειολογίας*. (Σ. Λάμπας, Μεταφρ.) Αθήνα: ICOM- Ελληνικό Τμήμα (Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων).
- ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΑΤΟΜΩΝ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ (ΕΣΑμεΑ). ΜΕΛΟΣ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΙΚΟΥ ΦΟΡΟΥΜ ΑΤΟΜΩΝ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ, Σχεδιάζοντας πολιτική σε θέματα αναπηρίας, Ιούνιος 2008. Ανακτήθηκε από: <http://repository.edulll.gr/edulll/handle/10795/1050>
- Hooper-Greenhill, E. (2006). *Το Μουσείο και οι Πρόδρομοί του*. (Α. Παππάς, Μεταφρ.) Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Κακούρου-Χρόνη, Γ. (2006). *Μουσείο - Σχολείο: Αντικριστές Πόρτες στη γνώση*. Αθήνα: Πατάκη.
- Κηπουροπούλου, Ε. (2020). *Εκπαίδευση και πολυπολιτισμικότητα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Κόκκινος, Γ., & Αλεξάκη, Ε. (2002). *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη μουσειακή αγωγή*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

- Κόκκινος, Γ., & Γατσωτής, Π. (Επιμ.) (2020). *Για μια σφαιρική και πολυδιάστατη ιστορική εκπαίδευση*. Αθήνα: πεδίο.
- Κόκκινος, Γ., Κιμουρτζής, Π., & Καρασαρίνης Μ. (Επιμ.), (2020), *Ιστορία και δικαιοσύνη*. Αθήνα: Ασίνη.
- Κοντογιάννη, Σ. (2021, Ιούνιος). Ο νέος διευρυμένος ρόλος των Μουσείων, νέες διαστάσεις στην αποστολή των Μουσείων-δράσεις κοινωνικού χαρακτήρα. *Culture-Journal of Culture in Tourism, Art & Education* , 1 (1).
- Κουβέλη, Α. (2000). *Σχέση των Μαθητών με το Μουσείο. Θεωρητική προσέγγιση, έρευνα στην Αθήνα και στην Ικαρία. Εκπαιδευτικά προγράμματα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Κουρούνη, Ε. (2022). Μουσεία και ΑμεΑ Προσβαίνουν, συμμετέχουν, εντάσσονται. *Culture-Journal of Culture in Tourism, Art, Education*, 2(2). Ανακτήθηκε από: <https://resmicte.lis.upatras.gr/culture/article/view/4302/4250>
- Κουτσάμπασης, Π. (2015). *Αξιολόγηση διαδραστικών συστημάτων με επίκεντρο τον χρήστη*. Αθήνα: Κάλλιπος.
- Λιανός, Θ. (2000). *Κοινωνική Δικαιοσύνη. Θεωρίες, ιδέες, εμπειρίες, προτάσεις*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2019). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. ΚΕΝΤΡΟ ΛΕΞΙΚΟΛΟΓΙΑΣ.
- Νάκου, Ε. (2001). *Εμείς τα πράγματα και ο πολιτισμός: Από τη σκοπιά της θεωρίας του υλικού πολιτισμού, της μουσειολογίας και της μουσειοπαιδαγωγικής*. Αθήνα: Νήσος.
- Νάκου, Ε. (2001). *Μουσεία: Εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός: Από τη σκοπιά της θεωρίας του υλικού πολιτισμού, της μουσειολογίας και της μουσειοπαιδαγωγικής*. Αθήνα: Νήσος.
- Νικολάου Κ. (2023). *Ο θεσμός του Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης στην Ελλάδα: Μια ιστορική αναδρομή των αιτημάτων και των ενεργειών για ίδρυσή του στο β' μισό του 20ού αιώνα*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. Ανακτήθηκε από: <http://ikee.lib.auth.gr/record/351060/files/GRI-2023-40895.pdf>

- Νικονάνου, Ν. (2010). *Μουσειοπαιδαγωγική: Από την θεωρία στην πράξη*. Αθήνα: Πατάκη.
- Νικονάνου, Ν., & Κασβίκης, Κ. (2001). *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο. Εμπειρίες και ερμηνείες του παρελθόντος*. Αθήνα: Νήσος.
- Νικονάνου, Ν., Μπούνια, Α., Φιλιππουπολίτη, Α., Χουρμουζιάδη, Α., & Γιαννούτσου, Ν. (2015). *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα: Εισαγωγή*. (Ν. Νικονάνου, Επιμ.) Αθήνα: Σύνδεσμος Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών (ΣΕΑΒ).
- Noirel, G. (2005). *Τι είναι η σύγχρονη ιστοριογραφία;*. (Μ. Κορασίδου, Μεταφρ.) Αθήνα: Gutenberg.
- Ντάλλα, Τ., & Αντωνίου, Α.-Σ. (2012). Η ποιότητα στην εκπαίδευση: τάσεις και προοπτικές. Στο Α. Τριλιανός, Γ. Κουτρομάνος, & Ν. Αλεξόπουλος (Επιμ.), *Το μουσείο ως ενδιάμεσος χώρος εκπαίδευσης για τα παιδιά με ειδικές ανάγκες*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης.
- Οικονόμου, Μ. (2003). *Μουσείο: Αποθήκη ή ζωντανός οργανισμός;*. Αθήνα: Κριτική.
- Ορφανίδη, Λ., & Λυριτζής, Ι. (2012). *Εισαγωγή στη μουσειολογία και στην προληπτική συντήρηση*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α.Καρδαμίτσα.
- Πλάτων. *Πολιτεία* (Τόμ. 1). (Ι. Γρυπάρης, Μεταφρ.) Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Ράπτη, Ε. (2023). 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο. Το εκπαιδευτικό παιχνίδι και η τέχνη στην εκπαίδευση και στον πολιτισμό. Στο Ε. Κανταρτζή, & Α. Φουργκατσιώτης (Επιμ.), *Συμπεριληπτικά μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα: Το παράδειγμα του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης*. Τόμος β, σσ. 369-379. Αθήνα: Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης του ΕΚΕΔΙΣΥ.
- Ρεπούση, Μ. (2007, Μάιος 7-9). Μουσείο και ιστορική εκπαίδευση: Μουσειακές, σχολικές και δημόσιες ιστορίες. *Μουσεία 04, 3 Μέρη για τα Μουσεία*.
- Robson, C. (2010). *Έρευνα του Πραγματικού Κόσμου: Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*. (Κ. Β. Βασιλική Νταλάκου, Μεταφρ.) GUTENBERG.

- Shaffer, S. (2019). *Το παιδί και το μουσείο. Θεωρητικές προσεγγίσεις και παιδαγωγικές πρακτικές*. Αθήνα: ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ - ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ.
- Σούλης, Σ. -Γ. (2013). *Εκπαίδευση και Αναπηρία*. Αθήνα: Εθνική Ομοσπονδία ατόμων με Αναπηρία.
- Ταμπάκη, Σ. (2011). *Η πολιτιστική μας κληρονομιά σήμερα*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αθανασίου Αλτιντζή.
- Τσέκου, Μ. & Βασταρδής, Γ., (2018). *Face Forward ...into my home - Ένα διαδραστικό μουσειακό πρόγραμμα με πρόσφυγες που ζουν στην Ελλάδα*. Τετράδια Μουσειολογίας, Τεύχος 11. Ανακτήθηκε από:
<http://www.faceforward.gr/wp-content/uploads/pdf/Face-Forward-article.pdf>.
- Τσιαούση, Ε. (2016). *Η πρόσβαση, η κοινωνική ενσωμάτωση και η εκπαίδευση ατόμων με αναπηρίες στα μουσεία. Η περίπτωση του «Αθανασάκειου» Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Φίλιας, Β. (2001). *Κοινωνιολογία του πολιτισμού*. Αθήνα: Παπαζήση.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1. Το Ελληνικό Τμήμα του ICOM επισημαίνει τις καίριες αλλαγές που διέπουν τον ορισμό του 2022, τονίζοντας τις έννοιες που προκρίνονται.....	27
Εικόνα 2: Φωτογραφία από το έντυπο που συνοδεύει το πρόγραμμα.....	68
Εικόνα 3: Φωτογραφία από το έντυπο της έκθεσης.....	69
Εικόνα 4: Εξώφυλλο από το έντυπο υλικό του προγράμματος «Αποτυπώματα».....	70
Εικόνα 5. Εξώφυλλο από το έντυπο υλικό του προγράμματος «Δημιουργικές αναζητήσεις: Τεχνολογία, επιστήμη, ταξίδια».....	71
Εικόνα 6: «Το Αλφαβητάρι της Αποδοχής».....	75
Εικόνα 7: Προωθητικό υλικό από το πρόγραμμα «Zainab's School – Flowers of Paradise».....	78
Εικόνα 8: Από το project «Forced Silence».....	78
Εικόνα 9: Από το έντυπο υλικό της δράσης «Υφαίνοντας μια έκθεση».....	82
Εικόνα 10: «Οι απαρχές της βιντεοτέχνης».....	83
Εικόνα 11: «Συν - οδοιπόροι στο ΕΜΣΤ».....	84
Εικόνα 12: Από το δεύτερο στάδιο της δράσης «Face Forward...into my home»: Φωτογραφικά Πορτραίτα.....	91
Εικόνα 13: : «+ δημιουργούμε τις Κυριακές».....	94
Εικόνα 14: Περιήγηση, στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος «+δημιουργούμε τις Κυριακές», στην εγκατάσταση του Γιάννη Κουνέλλη «Χωρίς τίτλο» (2004). (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023).....	96
Εικόνα 15: Οι συμμετέχοντες κατά την έναρξη του προγράμματος «+δημιουργούμε τις Κυριακές» στην αίθουσα του καλλιτεχνικού εργαστηρίου του ΕΜΣΤ (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023).....	100
Εικόνα 16: Άποψη του καλλιτεχνικού εργαστηρίου του προγράμματος «+δημιουργούμε τις Κυριακές» (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023).....	101
Εικόνα 17: Διάλογος ανάμεσα στη μουσειοπαιδαγωγό Ειρήνη Ράπτη και τους συμμετέχοντες/ουσες του εκπαιδευτικού προγράμματος «+δημιουργούμε τις Κυριακές» (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023).....	101
Εικόνα 18: Παιδί μπροστά από το έργο του Carlos Garaicoa με τίτλο «Photo-topography», «+δημιουργούμε τις Κυριακές» (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023).....	102
Εικόνα 19: Η μουσειοπαιδαγωγός μπροστά από το έργο «BOLDUC» (1980), «+δημιουργούμε τις Κυριακές», (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023).....	102
Εικόνα 20: Οι συμμετέχοντες/ουσες με ειδικά καλύμματα στα παπούτσια, μέσα στο έργο «Εβραϊκή αγκαλιά» του Λουκά Σαμαρά, «+δημιουργούμε τις Κυριακές», (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023).....	103
Εικόνα 21: Κάρλος Μότα (Carlos Motta) «Κομμάτια γκράφιτι: Σε ποιον ανήκει ο δρόμος» (2007 – 2009), «+δημιουργούμε τις Κυριακές» (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023).....	103
Εικόνα 22: Συζήτηση πριν το καλλιτεχνικό εργαστήριο, «+δημιουργούμε τις Κυριακές» (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023).....	104
Εικόνα 23: Στιγμιότυπο από το καλλιτεχνικό εργαστήριο, έργο ενός συμμετέχοντα, «+δημιουργούμε τις Κυριακές» (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023).....	105
Εικόνα 24: Στιγμιότυπα από το καλλιτεχνικό εργαστήριο, «+δημιουργούμε τις Κυριακές» (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023).....	105
Εικόνα 25: Στιγμιότυπα από το καλλιτεχνικό εργαστήριο, «+δημιουργούμε τις Κυριακές» (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023).....	106
Εικόνα 26: Στιγμιότυπο από το τέλος του καλλιτεχνικού εργαστηρίου, «+δημιουργούμε τις Κυριακές» (Φωτ. Παρασκευή Σιστάνη, Μάιος 2023).....	106

Παράρτημα ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ

Οδηγός Συζήτησης-Ερωτήσεις

Η Συνέντευξη με την κ. Μαρίνα Τσέκου έλαβε χώρα στις 18 Νοεμβρίου 2022, στον χώρο του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης.

- 1) Πότε ξεκίνησε θεσμικά η λειτουργία του μουσείου;
- 2) Ποιος ήταν ο τίτλος της πρώτης έκθεσης που διοργάνωσε το ΕΜΣΤ και άνοιξε στο κοινό;
- 3) Πότε ξεκίνησαν τα εκπαιδευτικά προγράμματα στην
  - α. Πρωτοβάθμια εκπαίδευση, β. Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, γ. Ειδικές ομάδες κοινού
- 4) Πόσα παιδιά συνολικά επιμορφώθηκαν από το έτος λειτουργίας του μουσείου μέχρι και σήμερα;
- 5) Πώς συνεργάζονται εκπαιδευτικοί για την υλοποίηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων
- 6) Τα εκπαιδευτικά προγράμματα ακολουθούν όλα μία συγκεκριμένη δομή το προσωπικό του μουσείου συνεργάζεται και με άλλες ειδικότητες για την επίτευξη του σχεδιασμού προγραμμάτων(εικαστικούς, ψυχολόγους);
- 7) Ποιο από τα εκπαιδευτικά προγράμματα είχε τη μεγαλύτερη επισκεψιμότητα από την αρχή λειτουργίας του μουσείου;
- 8) Τα εκπαιδευτικά προγράμματα προσφέρονται δωρεάν στο κοινό;
- 9) Υπάρχουν εκπαιδευτικά προγράμματα επί πληρωμή;
- 10) Τα εκπαιδευτικά προγράμματα αφορούν τη μόνιμη συλλογή του μουσείου ή σχεδιάζονται και για τις περιοδικές εκθέσεις; Για όλες ή υπάρχει κάποιο συγκεκριμένο κριτήριο;
- 11) Ποια η ανταπόκριση του κοινού για τα εκπαιδευτικά προγράμματα; Τι έδειξαν τα στατιστικά στοιχεία προηγούμενων χρόνων;
- 12) Υπήρχε επισκεψιμότητα στα εκπαιδευτικά προγράμματα που παρέχει το διαδικτυακά των καιρό του covid; (ΕΜΣΤ στο σπίτι)
- 13) Τα προϊόντα των δράσεων, οι κατασκευές των παιδιών που συμμετείχαν σε δράσεις που διοργάνωσε το ΕΜΣΤ σε συνεργασία με άλλους φορείς εκτέθηκαν σε έκθεση που διοργάνωσε του μουσείο; Ποιοι οι στόχοι της έκθεσης αυτής;
- 14) Έχουν υλοποιηθεί εκπαιδευτικές δράσεις που απευθύνονται σε άτομα με σύνδρομο Down, σε άτομα με μειωμένη όραση ή με μειωμένη ακοή; Απαντήθηκε; Αξιοποίησε την απάντηση για να αναφέρει τι άλλο μπορεί να γίνει στο μέλλον στην κατεύθυνση της συμπερίληψης και άλλων ευάλωτων κοινωνικών ομάδων.
- 15) Σε διεθνές επίπεδο γίνεται λόγος για την πρόσβαση των ατόμων με Alzheimer στα μουσεία. Έχει υλοποιηθεί κάτι παρόμοιο από το ΕΜΣΤ;
- 16) Πιστεύετε ότι θα μπορούσε να επιτευχθεί μία εκπαιδευτική δράση απευθυνόμενη στα συγκεκριμένα άτομα ειδικού κοινού;
- 17) Έχει μόλις δύο χρόνια που το νέο κτίριο του ΕΜΣΤ άνοιξε τις πόρτες του στο κοινό. Ποια η επισκεψιμότητα του νέου κτιρίου έως και σήμερα;